

RIERC Regionális
Innováció- és
Vállalkozáskutatási Központ

MŰHELYTANULMÁNYOK

2020/09

Vállalkozók és innovációk Pécsen a dualizmus korában

Kaposi Zoltán

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar

**Regionális Innováció- és
Vállalkozáskutatási Központ**

Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar
H-7622 Pécs, Rákóczi út 80

Telefon: +36-72-501-599/63190

E-mail: rierc.center@ktk.pte.hu

Honlap: <http://hu.rierc.ktk.pte.hu/>

Kaposi Zoltán

Vállalkozók és innovációk Pécsen a dualizmus korában

Az európai gazdaság változásai a 19. század második felében

A nemzetközi gazdaság- és társadalomtörténeti irodalom a hosszú 19. századot a modernizáció korának tartja. Ennek legfontosabb jellemzője az volt, hogy a régi tradicionális gazdasági és társadalmi kötöttségek leépültek, s helyettük új, alapvetően piaci jellegű gazdasági rendszer alakult ki. [Abel 1933] Ez leghamarabb Európa nyugati részén, főleg Angliában ment végbe, de a piacviszonyok hamar megjelentek Európa más területein is. [Bairoch 1976; Slicher van Bath 1963] Körülbelül másfélszáz éve foglalkoztatja a szakembereket, hogy mi okozta a változásokat; melyek voltak azok a gazdasági és társadalmi kontextusok, amelyek révén az új gazdasági modell létrejöhetett. [Marx 1864; Toynbee 1909] Nyilvánvaló, hogy még a mai szaktudományos apparátussal, modern technikai eszközrendszerrel és statisztikai háttérrel is nehéz egy sok országot érintő átalakulás okaira egyértelmű válaszokat adni. [Overton 1996; Crafts 1985] Ennek egyik fő oka, hogy nagy valószínűséggel mindegyik országban voltak olyan jelenségek, amelyek helyileg egyedivé tehetőek a változásokat. Az eddigi munkák alapján azt mondhatjuk, hogy az átalakulás előzményei már a 16–18. századi piaci változásokban, a tudományos világkép kialakulásában, az állami gazdaságpolitika változásaiban, a városfejlődésben, a puritán életvitel és a protestáns etika előtérbe kerülésében, a nagy- és kiskereskedelem folyamatos szélesedésben, valamint a proto-indusztrializációban látható. [Helmer 1986; Weber 1906; Cipolla 1980]

A nyugat-európai gazdasági átalakulásban igen nagy szerepe volt az egyre gyakoribb innovációknak, amelyek szinte mindegyik ágazatban megjelentek. Ilyen innovációknak tekinthetjük a 18–19. századi technikai találmányokat, az új termelési módszereket, azokat a nyersanyagforrásokat, amelyekkel a korábbiakhoz képest új iparágak jöhettek létre, a gyári termelés meghonosítását, valamint az Európán kívüli világ piacainak bevonását. [Cameron 1989; Landes 1969; Lilley 1976] Az innováció nem más, mint kreatív rombolás, amelynek célja az addigi egyensúly megszüntetése, s egy érzékeny, minden területre kiterjedő gazdasági szelektációs folyamat kialakítása. [Schumpeter 1980] A változásnak középpontjában a kockázató, kalkuláló, a csak hosszú távon megtérülő beruházásokat is felvállaló vállalkozó áll, akinek döntő szerepe volt a racionális, piaci, haszonelvű gondolkodás meghonosításában. [Sombart 1909]

A 18. században utat tört magának a racionális gondolkodás és megindult a tudományos kutatások intézményesedése. Egyre több tudományos társaság (akadémia) alakult meg (leghíresebbé az angliai Royal Society vált). Bár kétségtelen, hogy nagy különbségek voltak az akadémiák között, mégis úgy látjuk, hogy egyre jelentősebben járultak hozzá a gazdasági kutatásokhoz és fejlődéshez. [Rostow 1990] Nagy hatása lett az egyetemek szaporodásának is. A 18. században számos országban hoztak létre bányamérnökképző főiskolát. Egyre több erdőszettel és mezőgazdasággal foglalkozó intézményt alapítottak. Nagy szerepük volt a

későbbi folyószabályozásokban és lecsapolási munkákban a vízmérnöki iskoláknak. Műszaki mérnökök nélkül az iparosodásnak nem lettek volna esélyei. Említsük meg a gazdasági képzés változását is: az addigi államgazdaságtani oktatás mellett megjelent az üzemtan, a haszonelvű közgazdaságtan, a nemzetgazdaságtan és a térgazdaságtan is. Érdemben szaporodtak a tudományos kutatások háttérintézményei is, mint például a könyvtárak, a múzeumok, a statisztikai hivatalok stb. [Kaposi 1996; Supple 1976]

Nézzük meg a továbbiakban, hogyan és milyen területeken ment végbe az innovációs folyamat. Az 1720-as évektől az angol és holland agrártermelés gyors ütemben átalakult. A gyorsan szaporodó népesség keresletének kielégítésére tömegtermelésre volt szükség, amihez fel kellett számolni a hagyományos falusi gazdálkodási rendszert. [Slicher van Bath 1963; Schultz 1964] Az 1730-as évektől felgyorsultak a bekerítések, amivel megteremtették a nagyüzemi gazdálkodás földhasználati és tulajdonjogi alapjait. [Turner 1989] A tagosított nagybirtokon lehetőség nyílt beruházásokra. A háromnyomásos szántóföldi művelést felváltotta vetésforgó, immáron a művelhető föld 100%-át kihasználó módszer. Új növényeket kezdtek termesztetni: a gabona mellé beépültek a vetésszerkezetbe a pillangós növények, a marharépa, a kukorica stb. Mindez új szintre emelte a szántóföldi növénytermelés és az állattartás üzemi kapcsolatait: a takarmánynövények termelésével lehetőség nyílt az istállózó állattartásra. Jelentős állatkísérletek folytak a szarvasmarhatartás, a juhászat és a lótarás terén. A nagyüzemekben a lóhasználat egyre inkább kiszorította az ökröket. [McCloskey 1989; Kaposi 1996] Az átalakulási folyamatokat erősítette a gazdasági szakirodalom terjedése is. A fiziokrata gazdaságtan az agrárium jelentőségét hangsúlyozta: úgy tekintettek az élelmiszer- és nyersanyag-termelésre, mint minden más gazdasági ágazat alapjára. Az agrártermelés gyakorlatában az üzletszerű gondolkodásmód kezdett terjedni. [Tóth 1982] A nézetek hamar megjelentek a közép-európai országokban is: Albrecht Thaer híres agrárgazdasági szakkönyve sok országban tankönyvvé vált. [Thaer 1806]

Az 1830-as évektől kezdve az innovációk felgyorsították az európai mezőgazdaság átalakulását. Az 1835-ben Angliában megjelent az első gőztraktor, amellyel mélyszántást, s jobb talajforgatást lehetett végezni. A gőzcséplőgépekkel a korábbi két-három hónapos cséplési ciklus egy-két hétre csökkent. [Estók 1996; Orosz 1971] A sorvetőgépek alkalmazása miatt már gyomlálni is lehetet. A gőzüzemű aratógépek, a kéveköttőgépek, a kultivátorok, a vasekék, a vasboronák látványosan növelték a mezőgazdaság termelékenységét. A vegytan és a biológia fejlődése révén egyre többet lehetett tudni a talajról, a növényekről, az állatfajokról, s számos kísérletet lehetett végezni. [Berend-Ránki 1987] Az üzemtani ismeretek is egyre jelentősebb szerephez jutottak a gazdálkodásban. A modern mezőgazdaság működéséhez szakmai tudással rendelkező gazdaságirányítók, valamint nagyszámú fizikai munkásra volt szükség. A fejlődés eredményeképpen a 19. század közepére megszűntek az éhínségek, s az európai agrárgazdaság a korábinál jóval magasabb szintű ellátást tudott biztosítani. [Kaposi 2017]

A tudományos kutatásokon alapuló fejlődés az ipar területén érzékelhető leginkább. Milyen fontosabb folyamatokat takar az industrializálódás?

Az egyik kétségtelenül a nehézipar modernizációja volt. Régóta próbálkoztak már azzal, hogyan lehetne a vasolvasztáshoz szükséges faszenet más fűtőanyaggal kiváltani. Erre 1709-

ben Darby találmánya, a szén kokszosítása teremtett lehetőséget. A koksz használata egy-két évtized alatt kiszélesítette a vasipar lehetőségét, s egyre több nehézipari centrum jött létre a szigetországban. A koksz üzleti sikerré vált, hiszen az előállítási árak nagyban csökkentek. [Landes 1969] Erre alapozódhatott H. Cort találmánya, az acél-előállítás. [Taylor 1988; Kaposi 1996] A 19. század közepén tovább tökéletesítették a vasolvasztás technikáit. H. Bessemer mérnök, aki életében 129 szabadalmat jegyzett, az 1850-es évek második felében feltalálta a konverteres vasöntést, amivel az acélgyártás nagyüzemi lehetőségeit teremtette meg. [Landes 1969] Bessemer személye azért is fontos, mert az ő esetében fogható meg leginkább a tudományos ismeretek, a technikai innováció és az üzleti siker hármasa. Bessemeren kívül nagy előrelépés volt a Siemens és Martin által 1864-ben jegyzett acélgyártási eljárás, amellyel már az ócskavasat is fel lehetett használni, és sokféle acélt lehetett előállítani. A 19. század második felében a nehézipar már ontotta az alapanyagot, amit a gépipar, közlekedési ipar, a mezőgazdaság egyre nagyobb mennyiségben tudott felvenni. A fejlődés hatására szinte minden országban hatalmas tömegű munkaerőt tömörítő nehézipari vidékek alakultak ki. Németországban Lotaringia, a Ruhr-vidék és Szilézia; Ausztriában Linz, Gmunden és Graz környéke, Magyarországon pedig a Gömör-Szepesi-hegyvidék és az al-dunai iparvidék volt a legnagyobb.

A jó minőségű vas- és acélgyártással lehetőség nyílt nagynyomású gőzgépek létrehozására, amelyeket az ipar egyre több területén tudtak használni. A kezdeti angliai gőzgépek még ún. atmoszferikus gépek voltak, de a Watt által 1769-ben feltalált dugattyús gőzgép már olyan mechanikai működési elvet teremtett, amit ma is mindenhol használhatnak. A Boultonnal együtt létrehozott üzleti vállalkozásnak sikerült pár évtized alatt kiszélesíteni a gőzgép piacát. [Kaposi 1996; Crafts 1989] A gőzgép robbanásszerű terjedése a századfordulón indult meg. A gépipar, a közlekedési ipar, a textilipar és a mezőgazdaság hatalmas keresletet biztosított. Számos későbbi technikai fejlesztés révén a dugattyús gőzgép a 19. század meghatározó találmányává vált, s egészen a robbanómotoros rendszer elterjedésig uralta a piacot; legnagyobb hatását a gőzmozdonyok révén érte el. [Taylor 1988] Az angliai gőzgép a 19. század első felében már az európai országokban is megjelent, nem is beszélve arról, hogy sok helyi kísérlet eredményeképpen saját fejlesztések is történtek.

A harmadik nagy terület a textilipar volt. Az ágazat technikai és üzemszervezési innovációi már az 1730–40-es évektől létrejöttek. A szövés és a fonás gépesítése, később vízerővel, majd gőzzel történő gépmeghajtás a hagyományos kézműipart háttérbe szorította. Változott az alapanyag: a kereslet egyre inkább a tengerentúli gyapot feldolgozásából származó pamuttermékek iránt nőtt meg, ezért a mechanikai fejlesztések is alapvetően ez irányban történtek. A textilipar hatalmas tömegeket mozgatott meg: a 19. századtól kezdve a több ezer munkást, főleg az olcsó női- és gyermekmunkát használó gyárak gomba módra szaporodtak a szigetországban. A fejlődés során új regionális iparközpontok jöttek létre. Mivel a gyapot főleg Indiából, később Észak-Amerikából került Angliába, így a textilipar hazai fejlődése erős hatást gyakorolt a kikötőkre és a tengeri szállításra is. De volt belső technikai fejlődés is: egyre olcsóbb és jobb minőségű ruházati anyagok, színezett termékek szélesítették a piacot. [Berend-Ránki 1987] A textilgyártás nem feltételezett olyan méretű alaptőkét, mint a nehézipar, ezért a tökeszegényebb vidékein is gyorsan terjedhetett. Közép-Európában Bécs mellett alakult ki a legnagyobb textilipari központ. [Komlos 1990]

A megnövekedett termékmennyiség szállítási igénye új kihívások elé állította a közlekedési ágazatot. Növelni kellett a szállítási kapacitásokat, ami technikai fejlesztéseket feltételezett. Lényegében minden közlekedési ágazatban gyors átalakulás ment végbe. Megújult a szárazföldi közúthálózat. Az addigi kátyús, esőben nehezen járható kavicsozott utakat egyre inkább a kövezett, szilárd alapzatú utak váltották föl. Az angliai vámsorompós utak mintája több európai országban még ma is él. Újdonság volt az is, hogy egy-egy szakasz megépítéséhez a részvénytársaságok állami koncessziót kaptak, s ezek a 25–30 éves, később megújítható engedélyek biztos megtérülést biztosítottak a vállalkozóknak. [Taylor 1988] A közutakkal párhuzamosan indult meg a folyami csatornák kiépítése. A cél az volt, hogy a nagyobb ipartelegekhez bekötve olyan csatornákat hozzanak létre, amelyekben olcsón lehet nyersanyagot (szén, vasérc, gyapjút, gyapotot) szállítani. A csatornahálózat kialakításához jelentős technikai tudás kellett, zsilipeket kellett építeni, s a fenntartás sem volt könnyű. Hasonló beruházások zajlottak le Európa más részein is. A hollandiai és az észak-német csatornahálózat kiépülése közismert tény. Magyarországon 1793–1802 között épült meg Ferencz-csatorna, amely 227 km-rel rövidítette le a dunai kereskedelem hajóútját. [Kaposi 2002] Ausztriában 1893–1803 között épült meg a 63 km hosszú Wiener Neustadt Canal, amely a Bécestől délre fekvő mocsaras területek lecsapolását, a csatorna melletti termelők áruszállítási igényét, s a főváros ellátását szolgálta. Az európai, mintegy 10.000 km-es csatornahálózat a maga természeti korlátaival egészen az 1840-es évekig, amíg a kiépülő vasút kiszorító hatásai nem jelentkeztek, megfelelő szállítási kapacitást biztosított. [Kaposi 1996]

A tengeri hajózás is sokat fejlődött. Kezdetben még a fából készült hajók szaporodtak; a 19. században a három-négy-öt árbocos clipperekkel olcsón lehetett gyarmati nyersanyagot az anyaországokba szállítani. De a jövő itt is a vasiparé volt. Willkinson révén a 18. század középső harmadában megépültek az első vashajók, majd pedig a gőzhajó feltalálása és technikai stabilizálása után új időszak kezdődött. [Taylor 1988] A szállítási verseny nagy volt, s eltelt még egy fél évszázad, amíg a gőzösök kiszorították a távolsági szállításból a vitorlásokat. A tengeri áruszállítás egyre biztonságosabbá vált, a világháború előtt már óriási méretű hajókat tudtak építeni, immáron nemcsak teher, hanem személyszállításra is. A tengerhajózás terjedése multiplikátor hatású volt. A kikötőkhöz vezető utak, csatornák és vasútvonalak megépítése elengedhetlenné vált. A gőzösökhöz új kikötőkre volt szükség. A kikötőkben tárházakra, javítóműhelyekre volt szükség, s akkor még nem is beszéltünk a hajómérnökök képzéséről, a navigáció javulásáról, a térképészet fejlődéséről stb. [Cameron 1989] A tengeri szállítás lehetősége még a közép-európai országokat is megérintette. Németországban a Balti-tenger melletti kikötők fejlesztése, s különösen Hamburg fejlődése nemcsak a német, hanem az osztrák gazdaság exportja és importja miatt is fontos volt. Ausztria támogatta az Isztria nyugati oldalán fekvő, s Béccsel gyorsan kiépített vasúti összeköttetésben lévő Trieszt fejlesztését, akárcsak a magyar kormány az 1880-as évektől Fiume városét. [Katus 1978; Kaposi 2002]

A közlekedés megújulásának legfontosabb ága a vasút volt. A síneken történő lövontatást már régóta használták, de a 18. század végétől egyre több kísérlet született a gőzerővel történő vontatásra. 1803-ban Trevithik feltalálta a gőzmozdonyt, amit sokan próbáltak továbbfejleszteni. Egy óriási fejlesztési verseny bontakozott ki, az 1810-es években Angliában

már öt nagy gőzmozdonygyártó üzem próbálkozott előtérbe kerülni. Végül is Stephenson konstrukciója vált a legmegbízhatóbbá. [Kaposi 1996] A rainhill-i verseny után a szigetországban megindult a rendszeres vasúti forgalom, s 1850-ig már 6400 km vasút épült. De máshol is megkezdődtek a fejlesztések: Franciaország és Németország után a Habsburg-Birodalomban is megépültek az első vasutak. Ausztriában 1836-ban kezdődött meg a Nordbahn kiépítése, míg Magyarországon 1846-ban adták át az első vasutat. Ez azonban csak a kezdet volt. A 19. század második felében hihetetlen gyorsan nőtt a vasúthálózat, a világháború előtt már 330.000 km vasút működött Európában. [Berend-Ránki 1987]

Fél évszázad alatt a vasút vált a legfontosabb közlekedési eszközzé. A „miért”-nek sok oka van. A 19. században az európai országok egyre inkább kereskedő országokká váltak (gyarmatok, belső forgalom stb.). A vasutat csaknem mindenhol el lehetett vezetni, ugyanakkor jóval gyorsabb volt, mint a csatornán vagy közúton történő fuvarozás. De jó volt a vasút befektetésnek is, hiszen a nagy tőkét igénylő beruházásokban a részvénytársaságok révén még a kispénzüek is biztonságos lehetőséget találhattak. Sok országban állami garanciák kapcsolódtak a vasúttársaságok működtetéséhez, a befektetés megtérüléséhez. S ne felejtsük el a multiplikátor hatásokat sem: a vasút óriási megrendeléseket biztosított a nehéziparnak, a gépgyártásnak, a faiparnak, az építőiparnak és más ágazatoknak; úgy is mondhatnánk, hogy a gazdaság nagy része a vasút felé fordult. A vasúti részvények a tőzsdék árfolyam-meghatározóivá váltak. [Berend-Ránki 1987; Kaposi 1996] De legalább ennyire fontosak a társadalomformáló hatások. A vasútvonalak kiépítéséhez hatalmas munkaerő kellett: egy-egy szakasz létrehozása sokezer ember munkája nélkül elképzelhetetlen lett volna. Mindez évtizedeken át jelentősen csökkentette a (főleg vidéki) munkanélküliséget. A vasút a társadalom életmódját is átformálta: a szabályozottság, a kiszámíthatóság alkalmazkodásra készítette a használókat. A vasút gyorsította az élet ritmusát, összekötött olyan társadalmi csoportokat, területeket, piacokat, amelyek korábban nem is tudtak egymásról; ugyanakkor az állam szempontjából is nagy jelentősége volt, hiszen stratégiai és katonai érdekek is megjelentek az építési engedélyek kiadásánál. [Taylor 1988]

Az infrastrukturális fejlődés fontos területe volt a pénzügyi intézményrendszer átalakulása. E területen két fontosabb folyamatra hívjuk fel a figyelmet. Egyrészt szükség volt kiszámítható monetáris politikára, stabil valutára, hiszen a nagy ipari beruházások megtérülése lassú volt. Az angol minta mértékadónak bizonyult: az 1840-es évek közepétől a szigetországban aranystandard jött létre, [Cameron 1989] ettől kezdve a papírpénz bármikor szabadon átváltható volt aranyra, ráadásul az aranyak a nemzetközi piacon emelkedett az ára. A változások másik oldalát a kereskedelmi bankok képezték. Működésükben korai szakosodás, ezzel párhuzamosan professzionalizmus figyelhető meg. [Neal 1976] Nem volt persze mozdulatlan a kereskedelmi bankok világa sem. Nagy változást hozott pl. az 1850-es években a „credit mobilier” megjelenése. [Gerschenkron 1985; Kövér 1982]: e banktípus szoros állami kapcsolatokkal rendelkezett, s alapvetően kockázatos ipari és infrastrukturális beruházásokat finanszírozott. A modell hamar megjelent Közép-Európában is: a Rothschildok 1855-ben Bécsben, 1867-ben Pesten is alapítottak egyet. Az 1870–80-as évektől Közép-Európában német mintára sok helyen kialakultak a szövetkezeti pénzintézmények. Horizontálisan is szélesedett a pénzügyi intézményrendszer: nagy befolyáshoz jutottak az értékpapír- és az árutőzsdék, de gyorsan terjedtek a 18–19. században a biztosító intézetek is. Az európai

pénzügyi világ élete nem volt problémamentes (lásd: tőzsdeválság: 1873), de a modell az első világháborúig jól működött. [Kövér 1982]

A javuló élelmiszerellátás és a munkahelyek szaporodása karöltve járt a népesség gyors növekedésével. Tény, hogy az 1720–30-as évektől a világháborúig terjedő időszakban mindegyik ország népessége gyorsan növekedett. Európa népessége 1700 körül (Oroszország nélkül) mintegy 95 millió fő volt, ezzel szemben 1800 körül 146 millió, 1900 körül pedig 296 millió fő volt. [Armengaud 1976; Cipolla 1962; Wrigley-Schofield 1981] Ezzel párhuzamosan 1850–1913 között 40 millió európai vándorolt ki az Újvilágba. [Lásd: Fata 2014] A népességnövekedés alapvetően a demográfiai olló kinyílásának következménye: a születések száma magas maradt, a halandóság viszont meredeken csökkent. Ennek oka volt a jobb közellátás, a lassan kiépülő orvosi és kórházi ellátás, a jobb lakhatási körülmények kialakítása, s a nagyobb társadalmi szabadság. [Wrigley 1985] A 18–19. században nemcsak abszolút értékben nőtt a népesség, hanem tovább is élt; az átlagéletkor, így a munkával tölthető évek száma is emelkedett. Ezzel párhuzamosan a lakosság fizikai állapota is javult: számítások szerint 6–10 cm-rel nőtt az átlagos magasság, 8–10 kg-mal a testsúly, ugyanakkor képzettsége emelkedett, mindez pedig a termelékenység növekedésére pozitívan hatott. [Komlos 1995; Kaposi 1996]

A népességnövekedés szembetűnő az urbanizációban és a területi átrendeződésben. Az európai városok gyorsan szaporodtak. Néhány esetben valóságos metropolisok jöttek létre (fővárosok, iparvárosok, kikötővárosok stb.). De érdemi változások mentek végbe a középvárosok esetében is, nem is részletezve a kisvárosokat. Fontos jellemzője a korabeli urbanizációnak a lakhatási viszonyok javulása, a városi infrastruktúra (csatorna, víz, gáz, közutak, villamos, földalatti stb.) kiépítése. A városok fontos orientációs pontot jelentettek a társadalomnak: a város lett divat, a politika, a kultúra, a gazdaság központja; minden érdemi változás a városból indult ki, s ez jelentős betelepődést vont magával. [Cerman-Knittler 2001]

A bemutatott gazdasági és társadalmi változások nem mehettek volna végbe, ha az állami gazdaságpolitika nem igazodott volna az átalakulás tendenciáihoz. Az európai országokban az állam és a társadalom kapcsolata mindig eltérő volt. A nyugati országok nagyobb társadalmi szabadsága éles ellentétben állt a közép-európai országok korlátozottabb emberi jogaival. Nyugaton az állam kevésbé szólt bele az ember mindennapjaiba, nem feltétlenül akarta gazdasági döntéseit befolyásolni, s ritkán akart gazdasági tulajdont szerezni. A 18. század vége felé rendszerszintűvé vált az a gondolat, miszerint a gazdasági döntéseket az individuum szintjén kell meghozni, s az államnak csak katasztrófák vagy háború esetén kell beavatkozni a gazdasági életbe. Ezzel szemben Közép-Európa országaiban sokszor az állam próbálta meg a nyugati gazdasági folyamatokat meghonosítani, felgyorsítva az elmaradottság megszüntetését. [Good 1986; Komlos 1990] A francia forradalom és az amerikai függetlenség emberi és polgári jogi dokumentumai, a liberális szemlélet erősödése felgyorsította a társadalmi szabadság megadásának folyamatát.

Kérdés persze, hogy ebből a modernizációs folyamatból mi jelent meg a Közép-Európában, a Monarchia területén. A Habsburg-Birodalom a 19. század második felében Európa második legnagyobb területi kiterjedésű, s negyedik legnagyobb lakossággal rendelkező országa volt. [Bairoch 1977] A birodalom a 19. században gazdaságilag gyorsan fejlődött. Területét

háborúk 1850 után alig érintették, így a világgazdasági konjunktúrák idején jelentősen emelkedett az egy főre jutó termelés, s komoly életszínvonal-növekedés is végbement. Ennek eredményeként a Monarchia a 20. század elejére egy közepesen fejlett országgá vált. [Berend-Ránki 1987] A birodalmon belül persze jelentős gazdasági különbségek voltak: a legfejlettebb osztrák és cseh tartományok gazdasági színvonalához képest a bukovinai, dalmát stb. vidékek nem érték el annak harmadát-negyedét sem.

A gazdasági fejlődéshez szükség volt egy tudatos, hosszú távon is vállalható, a jelentős nyugati gazdasági folyamatokra figyelő gazdaságpolitikai rendszerre. Ennek persze voltak már előzményei. Az 1840-es években Karl Kübeck vezette gazdasági minisztérium (Hofkammer) birodalmi szervezetben gondolkodva, a komparatív előnyöket felismerve alakította ki azt a koncepciót, amely majd az 1850-es évektől került bevezetésre. (Kaposi 2002) Ennek lényege a modern nyugati technikák átvétele, a vasútfejlesztés felgyorsítása, az egyközpontú birodalom megteremtése és a birodalmon belül szabadkereskedelem létrehozása volt. Az elképzelés fontos eleme volt az elzárkózás is: a fejlett nyugati országok gazdasági versenyétől magas vámokkal védték meg a Birodalom piacát. [Kövér 1982; Láng 1904; List 1841; Langewische 1985]

A magyar szabadságharc leverése után (1849) után már nem volt politikai akadály a fent vázolt birodalmi gazdaságpolitikai elvek bevezetésének. 1850–51-ben két lépésben felszámolták a két országot elválasztó, 1754-ben létrehozott belső vámhatárt, ezzel szabad termékáramlást biztosítottak Ausztria és Magyarország között. [Kaposi 2002] A bécsi rezsim rendeleti úton bevezette Magyarországon az új adórendszert, amely valójában az osztrák fogyasztási adórendszer meghonosítása volt. Elrendelték a telekkönyvezést, amely révén a földtulajdonlásban világos viszonyokat teremtettek. Érvénybe léptették Magyarországon is az osztrák büntetőjogi kódexet, átszervezték a bürokráciát. Újraszabályozták a jobbágyfelszabadítási törvények számos részét, így például a földesúri kártérítést (Grundentlastung) az elvesztett munkaerő és adó miatt. Iparszabadságot hoztak létre a céhek monopóliumának megtörésével. Érdekes módon a merev, katonai-rendőri erővel megtámogatott politika az 1850-es években egy akár liberálisnak is nevezhető gazdaságpolitikával párosult: a birodalmi szintű szabadkereskedelem elé nem gördítettek akadályt, sőt segítettek azt. [Szabad 1978] Mindez azt jelentette, hogy az 1850-es években osztrák, cseh stb. vállalkozók nagy számban megjelenhettek már Magyarországon. Természetesen maradtak olyan iparágak vagy egyéb területek, ahol képzéshez, végzettséghez kötötték a vállalkozások indítását, de ez Nyugat-Európában is így volt.

A birodalmi szerkezetben működő magyarországi gazdaság viszonylag gyorsan fejlődött. Ágazati rendszerét illetően alapvetően mezőgazdasági ország volt, ez a foglalkoztatásban, a kibocsátásban, de még a társadalmi és kulturális értékrendszerben is egyértelműen látszódtott. [Kaposi 2017] Az időről időre felbukkanó külső (hadsereg szükségletei, az állami megrendelések növekedése, az osztrák városiasodás gerjesztette igény) és belső (hazai urbanizáció és gazdasági specializáció) keresleti változások hatására az agrárgazdaság egyre gyorsabban modernizálódott. Jelentős mezőgazdasági exportkapacitások épültek ki. Az 1870–80-as évektől gyorsan nőtt az uradalmak termelékenységé, a gépesítés mellett a képzett szakmunka alkalmazása jelentette a növekedés bázisát. [Orosz 1989] A fejlődést jól mutatják

a mértékadó szakmítások: a polgári forradalom előtti időszakban a hazai agrártermékek mintegy 6–10; az első világháború előtti időkben mintegy 29–30%-a már külső piacokon, döntően Ausztriában talált gazdára. [Komlos 1990] Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy az export határozta meg az egész magyar mezőgazdaság működését. Egyrészt a hazai nem-agrárfoglalkozású népesség gyors növekedése erős nyomást jelentett a mezőgazdasági termelők számára. Másrészt azt se felejtjük el, hogy a piaci folyamatok nem hatották át az egész agrárgazdaságot. A hazai foglalkoztatási struktúrában meghatározó parasztság (évszázados hagyományainak megfelelően) döntően öntermelő-önfogyasztó rendszerben élt. Ez a paraszti gazdasági tevékenység alapvetően nem piaci, hanem kényszerkommercializált rendszerben működött: csak annyiban jelent meg a piacokon, amennyiben adófizetési vagy vásárlási kötelezettsége volt. [Kula 1984; Kaposi 2002; Tschayanow 1923] A befelé fordult családi gazdasági működésnek sok oka volt (költségszerkezet, hagyományok stb.), mindenesetre a modell élesen eltért az osztrák tartományok paraszti árutermelési szokásaitól.

A birodalmi gazdasági munkamegosztás másik oldalát az osztrák és cseh területek ipari termelése képezte. Az osztrák-cseh gyáripari termeléssel a hazai iparosok sokáig nem tudtak versenyezni; 1842-ben a Habsburg Birodalomban a tőkés üzemeknek 6,1%-a működött csak Magyarországon. [Mérei 1980] Ám a reformkori értelmiségi közgondolkodásában hamar nyilvánvalóbbá vált, hogy a nemzetgazdasági előrelépéshez szükség van a honi ipar kiépítésére is. Az iparosodás a dualizmus korszakában gyorsult fel, amikor is a magyar állam különböző ipartámogató kedvezményekkel próbálta a hazai ipar fejlődését elősegíteni. A századforduló körüli ipartámogató rendeletek hatására sikerült új ipari ágazatokat (pl. pamuttermelés) meghonosítani, s ezzel az egyoldalú ipari függést csökkenteni. Mindazonáltal az ipari termékek importjában Ausztria szerepe meghatározó maradt. Az igen gyors, évi 3–4%-os ipari fejlődés révén a századfordulóra már jelentékeny létszámú gyári-üzemi munkásréteg alakult ki, amely kiegészülve a kispolgári termelőkkel, a foglalkoztatásban 1910-ben 18,2%-os arányt tett ki. [Katus 1979]

A dualizmus korszakában Ausztria-Magyarország több volt, mint egyszerű vámunió: igazi közös piacként működött; teljes monetáris integrációval és részleges adóunióval. [Katus 1989] A „gazdasági kiegyezés” a termelési tényezők (munkaerő, tőke) teljes és szabad áramlását biztosította a két ország között. A két ország gazdasági összeszerveződését számos jel mutatta még. Ilyen volt a közös jegybank politikája, illetve az osztrák pénzügyintézmények magyarországi megjelenése, amely révén hamar végbement a hitelintézeti rendszer összeépülése. A tőkeallokáció szabadságát jelzi, hogy a Magyarországon befektetett tőke nagyobb része a századfordulóig a birodalom nyugati területeiről származott. [Kövér 1982] Nagy jelentősége volt a hazai és az ausztriai vállalatok közti kapcsolatoknak, hiszen a közös vállalatok szaporodásánál talán semmi sem bizonyíthatja jobban az integrációs tendenciákat. Ilyen közös vállalatok leginkább a nagyiparban terjedtek el. A hazai ipari fejlődéséhez szükség volt a munkaerőhiány azonnali pótlásaként külföldi munkástömegek bevonására. [Katus 1989]

A nemzeti jövedelem szerkezete a Monarchia országaiban 1913-ban (%-ban)

	Mezőgazdaság	Ipar, bányászat	Kereskedelem, szállítás, egyéb szolgáltatások
Magyarország ¹	43,6	25,3	31,1
Ausztria	27,9	36,7	35,4

Forrás: Katus 1978. 399–400. táblázatai alapján, egyszerűsítve

A Monarchia gazdasági fejlődése a 19. század második felében a korábbiakhoz képest rendkívül látványos volt, ezt mind a gazdasági növekedési, mind az életszínvonal változására utaló mérések bizonyítják. A növekedés az egyes területeken eltérő mértékű volt. A birodalmon belüli különbségek csökkentek; Magyarország egy főre jutó jövedelme nagyjából a birodalmi átlag körül mozgott. [Berend-Ránki 1983]

Ausztria-Magyarország bruttó nemzeti termékének regionális megoszlása

Terület	Egy főre jutó jövedelem (koronában)	A monarchiai átlag százalékában
Osztrák területek	790	180,0
Cseh-Morvaország	630	143,8
Magyarország	327	74,6
Dalmácia és a később szlovéniai területek	300	68,4
Bukovina	300	68,4
Galícia	250	57,0
Monarchia átlaga	438	100,0

Forrás: Berend-Ránki 1987. 417. alapján, átalakítva.

A hazai és nemzetközi szakirodalom elég egyöntetű abban, hogy a jelentős jövedelmi különbségek ellenére a kisebb territóriumok egyre jobban illeszkedtek az önellátó, zárt birodalom funkcionális rendjébe. De ez nem volt hosszú életű: közismert, hogy az integrálódott vámuniós modellt az első világháborúban – főleg politikai oldalról jelentkezve - számos olyan erőszakos hatás érte, aminek következtében a háború vége felé már egyre nehezebben működött. [Kaposi 2018/a]

Pécs gazdasági helyzete a 19. század közepén

Nézzük meg a továbbiakban, hogy a gyorsan változó közegben milyen is volt Pécs szabad királyi város gazdasági és társadalmi helyzete. Pécs Dél-Dunántúl legnépesebb városa volt. A török kiűzése után a város népessége viszonylag gyorsan nőtt. Az 1720-as évekbeli mintegy 2000 fős népességhez képest 1784-ben már csaknem 9000 ember élt a városban. [Danyi-Dávid 1960] A lakosság szaporodásának üteme a 19. században is magas maradt. Az 1828 körül a népesség mintegy 11.300 fős lehetett, míg a forradalom előtti időszakban már 15.300 főt tett ki a város lakossága. [Nagy 1828; Fényes 1851] Különösen felgyorsult a pécsi

¹ Horvátország adatai nélkül.

népességnövekedés 1850–1870 között, amikor húsz év alatt a 15.000 fős népesség mintegy 24.000 főre emelkedett.

A legnagyobb dél-dunántúli városok népessége (1784–1870)

Város neve	Megye	Lakosság 1784-ben	Lakosság 1828 körül	Lakosság 1850 körül	Lakosság 1870-ben
Pécs	-	8853	11322	15318	23863
Dunaföldvár	Tolna	5839	8979	9463	12382
Mohács	Baranya	4698	8316	9148	12140
Szekszárd	Tolna	6290	8150	9845	11069
Kanizsa	Zala	5475	8000	9836	15125
Paks	Tolna	4685	7292	8294	10302
Keszthely	Zala	3586	6930	7024	4888
Bonyhád	Tolna	3009	4639	4873	5832
Bátaszék	Tolna	3396	4628	4950	6452
Tolna	Tolna	3531	3119	6207	7309
Kaposvár	Somogy	2166	3072	3780	9571
Zalaegerszeg	Zala	2881	3116	4000	6423

Forrás: Danyi–Dávid 1960; Nagy 1828; Fényes 1851; Népszámlálás 1870. adatai alapján.

Látható, hogy a gyors fejlődés Dél-Dunántúlon nem volt egyedülálló; a pécsihez hasonló változások más településeken is végbe mentek. Az adatokból világos, hogy legfőképpen a Duna menti kereskedő városok (Földvár, Mohács, Paks), illetve az öt fontos kereskedelmi út csomópontjában fekvő Kanizsa népessége növekedett leginkább.

Mivel Pécs 1780 előtt a püspökség tulajdonában lévő egyházi mezőváros volt, így nem véletlen, hogy a város lakosságának 95%-a katolikusok volt. Mellettük kisszámban éltek evangélikusok, reformátusok, görögkeletiek és zsidók. Sokáig tiltották városi jogszabályok a zsidók jelenlétét, s majd csak a reformkori törvények kényszerítették rá a várost merev álláspontja oldására: 1840-ben még csak 22, de 1843-ban már 279 zsidó vallású egyén élt a városban. [Móro 1995. 31.] Forrásaink ugyanakkor sokáig három nemzetiség városának írják le Pécsét, ahol magyarok, délszlávok és németek hozzávetőlegesen hasonló arányban éltek. A különböző nemzetiségek egymás mellett élése nem okozott a városon belül komolyabb problémát, bár kétségtelen, hogy a belvárosi polgárság, amely a városirányításban, a szabályozórendszer kiépítésében meghatározó szerepet játszott, nagyrészt német eredetű volt.

Kérdés persze, hogy milyen gazdaság körülmények mellett mehetett végbe a gyors demográfiai növekedés? Ha egy korabeli térképre tekintünk, akkor Pécs gazdasági és közlekedésföldrajzi helyzete már önmagában is kínál részleges magyarázatot. A Mecsektől délre igen jelentős agrárterületek feküdtek. A szlavóniai, a bácsi, bántói agrárterületekről, avagy a török birodalomból érkező kereskedelem nagy része érintette Baranyát. A város méretével, közbiztonságával, szálláslehetőségeivel, védettségével fontos állomásává vált az átmenő forgalomnak. Piackörzetének nagyságával Pécs az 1828. évi Regnicolaris Conscriptio adatai alapján készült kimutatás szerint előkelő helyen állt: tiszta vonzáskörzetét tekintve Pest-Buda után az ország második legnagyobb piackörzetével rendelkezett: tiszta vonzáskörzetébe 371 település tartozott. [Bácskai 1988. 198. Táblázat] Tudjuk persze, hogy a piackörzet népessége még korántsem egyenértékű a kereskedelmi forgalommal, ám biztosnak

tűnik, hogy Dél-Dunántúlon Nagykanizsa és Mohács mellett igen nagy piaci hely volt Pécs városa. [Rúzsás 1963]

A forgalmazás szélesedését nagyban segítette, hogy három országos főút futott össze Pécssett. Nyugat felé a Szigetvár – Nagykanizsa – Sopron – Bécs útvonal katonai és postai funkciói mellett az egyik legfontosabb kereskedő útja is volt a térségnek. Élénk volt a forgalma a Budáról érkező útnak; ne felejtjük el, hogy Pest-Buda egyre inkább az ország fővárosává vált, a reformkorban már jóval több, mint 100.000 lakossal. [Fényes 1851] A Balkánon vásárolt termékek egy része ugyanakkor Pécs piacain cserélhetett gazdát, ez az út délkeletről Eszéken át érte el Pécsset. Az említetteken kívül más utaknak is nagy jelentősége volt a város kereskedelme szempontjából. A Pécs–Mohács közút fontossága a dunai kikötő elérésében állt: az úton a korabeli áruszállítás elérhette az évi 300.000 mázsát. [Fényes 1851] A reformkorban ennek az útnak a jelentőségét egyre inkább a szénszállítás adta, mivel a vasút megépüléséig (1857) százszámra fuvarozták szekerekkel a pécsi szenet a mohácsi kikötőbe. [Erdösi 1986]

A kereskedők száma folyamatosan szaporodott a városban: míg 1823-ban csak 18 kereskedő volt a városban, addig 1845-ben már 34 kalmárt, 29 kereskedőt és 7 húsárust írtak össze. [Antalffy 1982] A város évi négy országos vásárt tarthatott, [Strázsay 1823] ugyanakkor folyamatosan bővült a belső ellátást biztosító bolthálózat. A szerdán és szombaton tartott hetipiacok viszonylag alacsony árakkal tűntek ki a kortársak szemében, ugyanakkor a vásárok általában nagy forgalmúak voltak.

A jelentősebb boltok főleg a Nagy utca és a Piac tér épületeinek földszintjeit foglalták el. 1845-ben az egyik tudósító már azt írta, hogy „*a boltok napról napra szaporodnak nálunk*”.¹⁴ [Honderú 1845. 12. 23.] A század közepe felé már a legkülönbözőbb termékek forgalmazására szakosodott boltokat is bőséggel találunk: volt itt már könyvesbolttól a detail-kereskedésig szinte minden. A kereskedelemhez persze más is kellett: vendéglők, korcsmák, szálláshelyek, kávéházak stb. Egy leírás szerint „*az utazóknak elfogadására és az mulatni kívánó Lakosoknak számára 7 előbbkelő, s a több alább való vendég-fogadók és szinte 7 kávéházak találtak*”. [Strázsay 1823. 42.] A hagyományos vendégfogadók mellett 1845-ben a városközpontban lévő Schönherr-család telkén felépítették és átadták a városközpont-képet meghatározó Nádor vendéglőt és szállót. [Bezerédy 1982] Nagyon lényeges volt a forgalmazás szempontjából, hogy Pécssett a közigazgatási, a szabad királyi városi, valamint az értelmiségképző funkciókból is következően mindig magas volt az olyan társadalmi csoportok aránya, amelyeknek birtoka és ipari foglalkozása általában nem volt (pl. tanárok, ügyvédek stb.), ám mégis fontos fogyasztóknak számítottak.

Forduljunk most a korabeli városok életét nagyban meghatározó mezőgazdaság felé. A város területe a 19. század közepén 11.694 holdat tett ki. [MNL. BML. XV. 9. 65.] Gabonatermelésre leginkább alkalmas szántók a várostól nyugatra, délre és délkeletre feküdtek. A földek minősége jónak számított, amihez persze az is hozzájárult, hogy a városi tanács a 19. század első felében már komoly lecsapolási munkákat folytatott, így a város szélén meghúzódó mocsarak jelentős részét eltüntették. Az 1820–30-as években a város megásatta a Pécsi-víz medrét, vagyis gátak közé szorították a folyását. A 19. század közepi térképek a vízfolyást következetesen Csatornának nevezik, s az elnevezés is utal a korábbi beavatkozásra. A változásokra érdemes felidézni Fényes Elek azon megjegyzését, miszerint

Pécs „*Szántóföldjei; valamint rétjei igen termékenyek, s a rónán haszonvehetetlen darab alig van, kivált mióta a város a réteket árkokkal keresztülhuzatván, a posványságokat kellemes kaszálókká változtatta.*” [Fényes 1851. II. 210.] Tegyük hozzá, hogy a folyószabályozás kortünet volt Dél-Dunántúlon ebben az időben, hiszen jónéhány szabályozási munka indult meg. (Dráva, Duna, Kapos, Principális, Bellyei-csatorna, Fekete-vízbe ömlő patakok stb.) [Ihrig 1973; Kaposi 2009/a; Haas 1845; Kaposi 2012]

A városhoz tartozó szántók, rétek adták a földdel rendelkező polgárságnak a megélhetés hátterét. A korabeli városok polgársága szinte mindenhol rendelkezett szántókkal, rétekkel, legelőkkel. A városon belüli telkek hátsó udvaraiban olyan kerteket, baromfiudvarokat, sertésólakat, istállókat létesítettek az ott élők, amelyek a mindennapi megélhetés szempontjából nagyon lényegesek voltak, ugyanakkor az ott tartott nagyállatok (lovak) az ipari és kereskedelmi tevékenység szempontjából is nélkülözhetetlenek bizonyultak. A mezőgazdasági önellátásra való törekvés természetesen a belső piacot szűkítette, ám a termékek ár- és költség szerkezete ebben a formában képezett konzisztens rendszert.

A pécsi mezőgazdaság egyik legfontosabb sajátossága a szőlő- és bortermelésben fogható meg. A város határából mintegy 15%-ot tett ki a szőlővel beültetett terület. A város északi falától a Mecsek irányába húzódó domboldalal igen sok dűlőt rejtettek, amelyeket szőlőkkel ültetettek be. Az 1840-es évek elején mintegy 1680, az 1850-es évekre már mintegy 1900 holdat tett ki a szőlők területe Pécssett. [Kovács 1973] Nem tudjuk, hogy a borfogyasztásból milyen volt a házi felhasználású és a piacra vitt arány, de nagyjából úgy számolhatunk, hogy a 15.000 fős lakosság esetében a mintegy 7000–8000 felnőtt esetében egy főre 7–8 hl bor adódik, ami minden bizonnyal jóval túl van az egy fő által fogyasztott mennyiségen. A szőlő és a bor több volt a pécsi emberek életében, mint egyszerű fogyasztható termék vagy jövedelmi forrás. A korabeli városok szinte mindegyikében a polgári lét szimbólumértékű eleme volt a szőlő, s a szőlőművelés egyes fázisaihoz köthető életmód. Szüretkor „*A város akkorban csaknem üresnek tetszik. Hívott és hívatlan vendég örömmel fogadtatik a pinczeházaknál.*” [Haas 1845. 321.] A szőlő fontos volt a foglalkoztatás szempontjából is, hiszen a műveléshez – főleg a gazdagabb, nagyobb birtokkal rendelkező polgárok birtokain – idegen munkaerőt is igénybe kellett venni.

Emeljük ki még az erdők szerepét is. Az erdő a városi polgárság közös tulajdonában volt, a város felügyelte és használta. Az erdőt sok mindenre lehetett használni: a téli tűzifaszükségletet, az építőanyagot, a használati eszközökhöz szükséges nyersanyagot is innen lehetett venni. Szintén fontosak voltak az erdők egyes ipari munkákhoz szükséges faszén termeléséhez. Az erdő vadban gazdag volt, ugyanakkor nagyon szegényeknek, messziről idevetődötteknek akár tartós menedéket is nyújthatott, főleg a Mecsekben lévő kisebb nagyobb barlangok révén. A szentelepek nagy része is az erdősült területeken található. [Kollwentz 1998] Az erdő fontos jövedelmi forrása volt a városnak, a városi bevételek java része az erdők bérbeadásából származott. [Kollwentz 1998] A 19. században már országos jogszabályok (1807. évi 21. tv.) intézkedtek az erdők kezeléséről, fenntartásáról.

Érdekes képet mutat a pécsi ipar. Létszámában ugyan jelentős, ám minőségben csak közepes szintű volt a pécsi ipar a 19. század közepe felé. Pécssett sokáig a kisüzemi iparrendszer dominált: az egy mesterre jutó legények száma mindössze 1,3 fő volt. Az ipar fejlődése

ugyanakkor a gyorsan növekvő népesség kereslete miatt csakis a technikai innovációkkal, avagy a ráfordítások és a tőkeigényesség emelésével volt lehetséges. Egyéni szakértelemmel, remekmunkák készítésével ezt a helyzetet a jövedelemtermelés szempontjából még fenn lehetett tartani, esetleg némileg javítani, de a megújulás az országos tendenciákkal megegyezően csakis az üzemméret növelése és a tömegtermelés felvállalása felé mutatható. A céhes ipar adminisztratív jogszabályokkal az 1840-es évektől kezdve már nem sokat tehetett helyzete stabilizálására, így versenyre kényszerült a városon kívüliekkel, a kontárokkal, a céhen kívüli – főleg a Budai külvárosban élő – iparosokkal. A céhek számának szaporodása is megállt az 1840-es években. Ezt jól mutatja, hogy az 1781. évi 28 céh 1833-ra 38-ra emelkedett, ám 15 év alatt a forradalomig már csak eggyel nőtt a pécsi céhek száma. Joggal mondható, hogy *„Pécsett a céhekbe szerveződött kézművesipar az 1830-as évekig felmenőben volt...1840–1848-ig a céhszervezetekben stagnálás nyilvánult meg”*. [Kopasz 1977. 176.]

Az 1840-es évektől kezdve számíthatjuk a pécsi ipar megújulását: egyre több új, modern beruházás született meg a városban, amelyek működése és erősödése átformálta a foglalkoztatás szerkezetét is. Viszonylag hamar megjelentek az első manufaktúrák (legrégebb a 18. század utolsó harmadában, a Klimó püspök által alapított papírmalom lehetett). [PL 2010. II. 72.] Az 1840-es évek alapítási lázában megjelentek az első gyárak is. Közöttük volt már sörfőzde, likörgyár, szivargyár, gazdasági gépeket gyártó üzem, gyufagyár, s egy olyan papírgyár is, amely már évi 1600 mázsa rongyot dolgozott fel. Gőzgépet használó pálinkagyár is működött már az 1840-es évek közepén Pécsett. A változások iránya nagyjából egybeesett más magyarországi városok átalakulási tendenciáival. Fontos megjegyeznünk, hogy a reformkorban gyárnak nevezett ipari üzemek korántsem hasonlítottak egy mai nagyipari üzemhez, ez esetben inkább csak egy szervezett formában, tőkebefektetéssel és tudatos irányítással, alkalmazottakkal működő ipari üzemekről beszélhetünk.

Láthattuk korábban, hogy a korszak nagy technikai vívmánya a víz helyett a gőzenergia, technológiai újdonsága pedig a gyárszerű termelési rendszer volt. Dél-Dunántúlon az 1830–40-es években több cukorgyárat is alapítottak. Pécsett az első 1844-ben jött létre Linberger Gottlieb Gyula Pozsonyból származó vállalkozó által. A gyár az első évben már 19.000 mázsa cukorrépat dolgozott fel, amelyből 800 mázsa cukrot nyertek. Nagy részét Pesten értékesítették, a melléktermékeket pedig a korban megszokott módon állathízlálásra adták el. [Kopasz 1968] A nyersanyag-ellátás biztosítására újabb és újabb földeket kellett bérbe venni, ugyanis a magyarországi piacokon répából nem volt fölös készlet. 1844-ben kezdte meg működését az első vasgyár, amely lángkemencéből, öntödéből és hengerműből állt, s két gőzgépet is használtak a termeléshez. A termeléshez szükséges vasércet Gömörből hozták, a szenet a Mecsekben bányászták. A vállalkozás részvénytársaság formájában szerveződött, amiben a Gömör megyei Concordia egyesületnek és Madarász András gömöri vasgyárosnak volt nagy szerepe. [Rempert 1996] A pécsi vasgyár két gőzgéppel működött, amiből az egyik 40, a másik 16 lóerős volt. A gyár kapacitása évi 40.000 q lehetett.

Korántsem volt azonban az 1840-es években alapított gyáraknak az élete diadalmenet. A vállalkozások sokszor csak egy-két évig tudtak működni, s aztán vagy a kereslet csökkenése,

vagy a jövedelmezőség, esetleg a konkurencia miatt az alapítóknak, tulajdonosoknak fel kellett hagyniuk tevékenységükkel. Jól mutatja ezt a pécsi gyufagyártás története. 1844-ben Kalenda György pécsi polgár engedélyt kért a város tanácsától dörzsgyufa készítésére. [Raymann 2002] Korábban is ezzel foglalkozott, ám a technológia tűzveszélyessége miatt nem volt rá engedélye. A Flórián utcában rendezkedett be egy bérelt házban. 1845-ben két pécsi kereskedő, Blauhorn György és Katzler Ádám megvásárolta a gyufagyártási engedélyt Kalendától, s társakként létrehozták saját üzemüket. Állandóan küzdeniük kellett a városi tűzrendészettel, de 1847-ig biztosan működött az üzem. Volt még egy másik gyufagyártó cég is: Hilscher Ignác kalmár 1845-ben alapított üzeme is csak pár évig működött. A kereskedő-iparos 1846-ban csődbe ment, vagyonát zár alá vették, s csődpert folytattak le ellene. [Raymann 2002] Az érdemi kezdeményezések ebben az iparágban az 1840-es vége felé elhaltak, s az 1890-es évekig nem is éledt újjá az iparág. Szóba került 1845-ben egy nagy posztógyár megépítése Pécsett, de erre végül is nem került sor. [Hetilap 1845. 07. 15.]

Pécs gazdasági életében folyamatosan erősödő szerepet játszott a szénbányászat. Eleinte főleg a harangöntők, a rézművesek, a szegkovácsok használtak szenet ipari célokra. A városi polgárok esetében saját telkén vagy birtokán mindenki szabadon rendelkezhetett az ott talált szénnel. Tudvalevőleg Pécs környékén bőven lehetett találni nyílt szénkibúvásokat, vagyis a tulajdonosoknak sokszor csak le kellett hajolniuk földjeiken az energiahordozóért. A szénforrások főleg a város keleti részén lévő Lámpás-völgy vidékén fordultak elő nagy számban. [Babics 1952] Egyre többen foglalkoztak birtokaikon szénásással, s a termék értékesítésével. Sokan voltak, akik felismerték a szén ipari célokra történő felhasználási lehetőségét. Az első magánkitermelési munkák az 1780–90-es években indultak meg. Mutatja az új idők szelét, hogy 1809-ben létrejött az egyik bérlő csoportból egy Szénkitermelő Társaság. A Társaság mellett a városi polgárok is növelték termelésüket, s egyben erős konkurenciát jelentettek a társas vállalkozásnak, aminek hatására a Társaság az 1820-as években egyre inkább lehetetlen helyzetbe került. Természetes jelenség, hogy azon földek értéke (legelők, erdők, mezők, szőlők stb.), ahol szenet találtak, gyorsan emelkedett, a polgárok igyekeztek ilyen földekre szert tenni. A jelentősebb széntelepek nagy része viszont a város mellett lévő szabolcsi és a somogyi területeken helyezkedett el, amely földek korabeli tulajdonosa a pécsi székesegyház volt. A somogyi mezőn 1798-ban került sor az első bányanyitásra, a szabolcsi területeken pedig 1808-ban indult meg a kitermelés. [Babics 1952] Az egyházi tulajdonos a bányákat bérbbe adta. A 19. század első felében egyre növekedett a szénkitermelés a két említett területen. A hagyományos gödrös-ásásos rendszerről fokozatosan áttértek a minőségi igényeket is kielégítő táróbányászatra. A székesegyház uradalmi szénbányáiban 1810–1844 között 369.000 métermázsza kőszén termelt ki és értékesítettek, vagyis évente 10.540 mázsát. [Pálfy 2002] Sikerrel jártak a kísérletek az 1820-as években a kitermelt szén kokszolására vonatkozóan, ami alapját képezhette a későbbi vasiparnak. A szénbányászat a század közepén már fontos részét képezte Pécs gazdaságának. A pécsi szenet az 1840-es évek közepén számos vád érte, miszerint igen korlátozottan használható, s az égetéskor sok salakanyagot hagy maga után, de végül is ezek a vélemények nem ingatták meg a kitermelés emelkedését. [Hetilap 1845. 10. 31.; Hetilap 1845. 11. 11.]

Pécsi ipari vállalkozók és vállalkozások (1850–1914)

A korábbi időszakokhoz képest az 1850–60-as években jelentős gazdasági fejlődést érzékelhetünk Pécsen. Ezt sok jel mutatja. Szembetűnő a kereskedők számának megugrása: az önkényuralmi időszak végén már 160 főfoglalkozású kereskedő élt a városban, ami nyilván szoros kapcsolatban van a korabeli, országosan is megfigyelhető gazdasági felvirágzással (Gründerzeit). Az agrártermékek iránti kereslet látványosan emelkedett: 1859-ben összesen már 181.334 mérőnyi agrárterméket adtak el a pécsi vásárokon. [Pécs ezer éve 1996] Egyre jelentősebbé vált az értelmiség, amit a mérnökök, gyógyszerészek, orvosok, ügyvédek stb. nagy száma bizonyít. Szaporodtak a vállalkozások, számos új gyárat alapítottak, virágzott a kisipar. Ezek, s más jelek azt mutatják, hogy a reformkorban megindult átalakulás az 1850-es években felgyorsult, ami egyben alapját képezte a dualizmus idején bekövetkező dinamikus fejlődésnek. A továbbiakban nézzük meg, hogy az az első világháborúig terjedő időszakban a pécsi vállalkozásoknak melyek voltak azok a fontosabb típusai, amelyekben jelentős innovációkat tudtak a tulajdonosok létrehozni, s amelyek révén hosszú távú gazdasági sikerekre számíthattak. A teljesség igénye nélkül tíz olyan innovatív vállalkozást mutatunk be, amelyek eredményeikkel beírták magukat a pécsi gazdaság történetének képzeletbeli aranykönyvébe.

A külföldről jött nagyüzem megjelenése és hatása. A Dunai Gőzhajózási Társaság

A pécsi gazdaság fejlődésére az egyik legnagyobb hatást minden bizonnyal a Dunagőzhajózási Társaság (továbbiakban DGT) gyakorolta. A DGT folyamatosan bővítette dunai szállítási hajóparkját; 1850-ben 48, 1860-ban már 120 folyami gőzessel rendelkezett, ami meghatározó volt az Ausztriába irányuló gabonakivitel szempontjából. [Huszár 2013. 80. táblázat; Tafeln é.n. alapján] A nagyvállalat szénszükséglete folyamatosan növekedett: egyértelmű volt, hogy érdekesebb egy szénkitermelési vertikumot kiépíteni, semmint külső termelőktől vásárolni. Így 1852-ben a DGT Pécs északkeleti részén (később Pécs-Bányatelep) részén lévő földeket megvásárolta, ahol egy évvel később létrehozta az első bányauzemét (András-akna). A bányát 1853 után folyamatos, kisebb nagyobb vásárlásokkal és bérleményekkel megnövelte. Ennek során jó néhány pécsi polgár bányája került át a Társasághoz. A DGT 1854-ben Pécs várostól vette bérbe a Káposztás-völgyi birtokot, amit aztán 1857-ben meg is vett; ugyanekkor vásárolta meg a városnak a Nagybánya-völgyben lévő birtokát is. 1855-ben Riegel Antaltól vette meg a DGT a Karolina-bányát, 1864-ben Czvetkovits Ferenc-től az Istenáldás-bányát, 1867-ben pedig Littke Lőrinc-től annak Lőrinc-bányáját a Feketehegy bányatársulat birtokával együtt. [Babics 1952. 26–30.]

A DGT-nek meg kellett oldania a szén elszállítását is. A korabeli gazdasági élet egyik legnagyobb problémája a szállítás költsége volt. Korábban sokkal több került a pécsi szén eljuttatása a mohácsi kikötőig, mint a szén kitermelése. [Erdősi 1986] 1852-ben kezdték meg a vasúti építkezést az országúti távolságnál másfélszer hosszabb Pécs–Villány–Mohács vonalon. Először (1854-ben) a Pécs-Bányatelep–Üszögpusztá közti 6 km-es szakasz készült el, ezt még a Társaság számlájára a bécsi kormány építette, hiszen a centralisztikus elképzelésekkel rendelkező kormányzat politikájába jól beleillett az osztrák tulajdonú DGT

erősítése. Üszögpuszta délkeleten közvetlenül határos volt Péccsel, a hatalmas uradalom ekkor a bécsi bankár és nagykereskedő Biedermann család két tagjáé volt. [PL 2010. I. 106–107.] Üszögön kezdetben egy tároló pályaudvart építettek Az évtized közepén viszont változott a központi vasútfejlesztési koncepció, így most már a DGT-nek kellett saját forrásaival az Üszög–Mohács közti szakaszt befejezni. A nagy nehézségekkel (kolera tizedelte munkáslétszám, munkáshiány stb.) járó vasútépítkezés 1857-ben fejeződött be: ekkor adták át a Mohács–Pécsi Vasút 56 km-es vonalat. [Erdősi 1986] Az első „szénvonal” 1857. május 2-án érkezett meg Mohácsra. Ezzel a vasúttal a DGT gyorsan elérhető, biztonságosan szállítható, olcsó, illetve jó minőségű szénhez jutott hozzá. A DGT a vasútvonalat kizárólagosan áruszállításra tervezte, eleinte nem kívánták azt személyforgalmazásra, vagy más áru szállítására használni. Végül is a Társaság megenyhült, s 1859-től már kibővült feladatkörrel működhetett Pécs és Mohács között a vasút. Ha a távolabbi gazdasági hatásokat vizsgáljuk, akkor kétségtelen, hogy a korábbi pécsi, szederkényi stb. fuvarosok elveszítették a szénzállításból eredő jövedelmeiket, viszont a vasútépítés, s később a működtetés, illetve a pécsi rakodó és a mohácsi kirakodó állomás munkaerőigénye javított a foglalkoztatási helyzeten. [Erdősi 1986]

Feltehetjük a kérdést, hogy egy új vállalat megteremtésén és az első vasúton kívül mit adott még a DGT Pécsnek? Leszögezhetjük: nagyon sokat. A nagyvállalat az 1860–70-es években tovább terjeszkedett; egyre több területet vásárolt meg, vagy vett birtokba. A 20. század elején már 759 holdnyi földdel rendelkezett a társaság. [Pécs ezer éve 1996. 191.] Ezzel egyre inkább bővítette a foglalkoztatást városban és a város melletti falvakban. [DGT 1894] A század végén a városon belüli Pécsbánya-telep már 4300 lakossal bírt, amely egyben az 5. kerületévé vált a városnak. [Pécs ezer éve 1996. 181.] Tény ugyanakkor, hogy a társaság legnagyobb bányauzemei a Pécs melletti Mecsekszabolcs, Somogy és Vasas falvak területén feküdtek. Köztük jelentős volt az a terület, amit a Pécsi Székesegyház uradalmától béreltek 50 évre. A pécsi egyházi intézmény ezzel hatalmas bányabérleti díjhoz jutott hozzá, amelyből a dualizmus korában finanszírozhatta a székesegyház újjáépítését, majd pedig a meghosszabbított szerződés révén az 1920-as években a Pius templom és az interntátus felépítését. [Kaposi 2018/b] Az is tény, hogy bár a bányák többsége Pécsen kívül volt, a nagyvállalat központja a városban, a Mária utca 5. száma alatt épült föl (ma: Európa Központ). Nem felejthetjük el azt sem, hogy a mintegy 4000 (köztük kb. 900–1000 pécsi) bányász az átlagosnál jobban kereső ember volt, ami hatalmas lehetőséget biztosított a pécsi termelőknek és kereskedőknek bevételeik növelésére. S végül említsük meg, hogy a nagyvállalat, mint szervezet is kilógott a sorból: racionálisan működő, profitorientált, többségében sokáig külföldi munkavállalókkal működő cég volt, amelynek technikai fejlesztései, újításai átkerültek a pécsi közéletbe is, így például Pécs város 1918-tól a DGT pécsújhegyi (korábban Kiskozári újhegy) erőművéből kapta az áramot. [Kaposi 2006. 120.]

A kereskedelemtől az ipari innovációig. A Zsolnay esete

Pécs ipari rendszerében a „Zsolnay” fogalma egy különleges szimbólummá vált az idők során. Megtestesíti a tőkés vállalkozó prototípusát, a puritán szemléletű, de a megújulást lázasan kereső sikeres nagyvállalkozót, aki egész életét a vállalat sikerének és a művészi

önkifejezésnek rendelte alá; a művészi tevékenységet felvállaló, de mégis nagyvállalati struktúrában működő rendszert és a magas szintű munkavállalói szaktudást. [Jávor 2004]

Zsolnay Vilmos származása a szakirodalomban nagyjából tisztázott. A 18. század utolsó harmadában költözött a család egyik ága Pécsre. Az ide települő ős, Zsolnay Ferenc György szabó volt, akinek József nevű fia egy Feierabend nevű mester műhelyében dolgozott, majd a mester halála után elvette annak özvegyét. Házasságukból született Zsolnay Miklós (1800–1880), aki kereskedővé vált, felesége Ballay Teréz volt. Zsolnay Miklós Pécs városában a középpolgárság felső részéhez tartozott, Fő téri üzlete, annak széles áru kínálata s jövedelmezősége lehetővé tette népes családja eltartását s fiai taníttatását. A házasságból hat gyermek született. [Kehidai 1999. 186.] Közülük a legidősebb fiú, Ignác (1826–1890) volt, aki Bem tábornok hadsegédjeként részt vett a szabadságharcban, majd követte Kossuthot az emigrációba. Kalandos hazatérése után a Magyaróvári Akadémián tanult, nyaranként pedig egy szlavóniai főúr birtokán dolgozott. Apja neki szerezte meg egy lukafai (Somogy megye) agyagáru-kisüzem felszerelését, amellyel 1853–54-ben Zsolnay Ignác vállalkozóként saját üzemében elkezdhette termelését. [Rúzsás 1954. 42–43.] Ez a köedénygyár vált a későbbi Zsolnay-gyár alapjává. Ignác nem nagy sikerrel vezette az üzemet – bár az általa gyártott terrakották még ma is láthatók több pécsi ház oldalán –, eladósodott, 1863-ban öccse, Vilmos kölcsöne mentette meg a csődtől. A bukás így is bekövetkezett: Ignác 1865-ben kénytelen volt eladni az üzemet testvéreinek. Ez egyben a családi kapcsolatok megromlását is magával hozta. Ignác a későbbiekben Romániába került, Bukarestben lett vállalkozó. A megvett üzem átalakításával 1868-ban hozta létre Zsolnay Vilmos az „*Első Pécsi Cement Chamotte és Tűzbiztos Agyagáruk gyára*” elnevezésű üzemét. [Rúzsás 1954. 49.]

Az említett hat fiú közül Cölesztint katonatisztnak adta Zsolnay Miklós. A családi hagyomány szerint a huszártiszt lelkes szabadságszerető volt. Beállt Garibaldi seregébe, ami a korabeli jogrend szerint kimerítette a hazaárulás fogalmát. Az amnesztia előtt hazatért, ahol elfogták, s golyó általi halálra ítélték. A kivégzéstől bátyja, Vilmos mentette meg, akinek Albrecht főhercegnél (Magyarország kormányzója) sikerült elérnie fivére életben maradását. A későbbiekben testvére vállalkozásában, a spódiumgyár vezetőjeként dolgozott. [Zsolnay 1974. 118–119.] A fivérek közül Ferdinánd Bécsbe költözött, ahol bőr-nagykereskedelemmel foglalkozott. Gyöngyösről keveset tudunk, a családi krónikás szerint „*sok bánatot okozott.*” [Zsolnay 1974. 19.] Imrét Vilmos 1866-ban bevette a kereskedői vállalkozásába, ahol a bútorrészleget vezette, onnan később kivált, s önálló bútorkereskedelembe kezdett. (Mattyasovszky-Zsolnay 1999) Jellemző családstratégia volt az apa, Miklós esetében, hogy még életében a fiúknak 10.000–10.000 Ft-os forintos örökséget juttatott, s valamennyinek szakmát adott a kezébe. [Jávor 2004. 234–235.]

A fivérek közül 1828-ban másodikként látta meg a napvilágot Zsolnay Vilmos, a későbbi nagyvállalkozó. Az elemi iskola után 1839–42 között apja rövidáru-nagykereskedésében inaskodott, 15 éves korában megkapta tanonclevelét, majd pedig kereskedelmi iskolába került. A családi visszaemlékezés szerint alapvetően festő akart lenni, de az egy bizonytalan anyagi perspektívával kecsegtető pálya volt, így apja akaratára a kereskedelmi tanulmányokat a bécsi Polytechnisches Institutban folytatta. Végzése után Bécsben kapott állást egy

díszműárusnál, de a forradalom idejében már újra Pécsen élt, ahol apja üzletében dolgozott. Tagja lett a pécsi nemzetőrségnek. Felesége egy vinkovcei kereskedő lánya, Bell Teréz lett; 1853-ban házasodtak össze: a házasságból egy fiú (Miklós) és két lány (Júlia és Teréz) született. [Rúzsás 1954. 46.]

Akárcsak fivérei, Vilmos pályája is az apai örökség juttatásával indult. Apja 1853-ban átadta neki Fő téri üzletét, ami sikere esetén biztos megélhetést biztosíthatott. [Zsolnay 1974. 17.] A kereskedői szakma széles horizontú tevékenységet jelentett abban az időben, így Zsolnay sok mindennel foglalkozott. Az önállósodása utáni első évtizedben (1854–65 között) a legkülönbözőbb gazdasági ágazatokban tevékenykedett, amiből nem sok minden utalt a későbbi porcelángyárra. Egyrészt – apjától felvett 5000 forintos kölcsönből – kibővítette Fő téri kereskedését, ennek érdekében megvette a mai Király utca 1. szám alatti telken álló házat, amit aztán átalakítva megnagyobbíttatott, s egyben állandóan bővítette az áruválasztékot. [Mattyasovszky-Zsolnay 1999. 203.] A korábbi rövidáru- és játékbolt Vilmos keze alatt vezető pécsi nagykereskedéssé nőtt, nemcsak Pécs lakóit, hanem a környék kereskedőit is ő látta el áruval. Ekkor jelentek meg az áruházban – nyilván testvére, Ignác kőedénygyarából is – a porcelán termékek, de lényegében Zsolnay mindent árusított, amit el lehetett adni. Ez a „Bazár” 1880-ig Zsolnay Vilmosnak stabil anyagi háttérrel, biztos megélhetést s későbbi gyára létrehozásához fejlesztési forrásokat biztosított. A Bazárt – mivel nem tudott foglalkozni vele – 1880-ban eladta. [Mattyasovszky-Zsolnay 1999. 204.]

De foglalkozott Zsolnay mással is. Az 1850-es években – kihasználva kereskedői tudását – a borkereskedelem is bekerült a repertoárba. Ez persze abból is adódott, hogy Zsolnay szőlőbirtokos volt. (Később a tulajdonában volt szőlőket házhelyeknek parcellázták föl, de helyüket még őrzik a mai utcaelnevezések: Vilmos utca, Miklós utca stb.) Zsolnay osztrák területekre (Sankt Pöltenbe, Linzbe), illetve horvátországi városokba is szállított bort. [Rúzsás 1954. 47.] Zsolnay a vasútépítésből is megpróbált hasznot húzni, ami nem véletlen, hiszen a gazdasági karrier egy gyors formája volt ez az ágazat. Említettük már korábban, hogy 1857-re kiépült az Üszög – Mohács vasútvonal; egy évtizeddel később, 1868-ban átadták a Pécs-Barcs vasútvonalat is, amelynek keleti végződése a mai pécsi Nagyállomás lett. A két pályaudvart összekötő Üszög – Pécs (Nagyállomás) közti vasút megépítésére vállalkozott Zsolnay Miklós és társasága. [Rúzsás 1954. 49.] Az építkezés alkalmával vízforrásra bukkantak, amit a majd porcelángyár működésében is hasznosítani tudtak. A későbbiekben foglalkozott Zsolnay kő- és szénbányászattal (a szénbányák egészen az 1920-as évekig megmaradtak a család kezén), cementgyártással, kertészettel, erdőkitermeléssel és fafeldolgozással, a fellendülő cukoripar kapcsán csontszén (spódium) gyártásával. Mivel 1850–73 között a közös vámterület kialakítása és a gyors urbanizáció erősítette a keresletet, ezért Zsolnay is folyamatosan szélesítette vállalkozói profilját, újabb és újabb területeken próbált meg profitot realizálni.

A kereskedőből nagyiparos vállalkozóvá vált Zsolnay Vilmos 1900 márciusában halt meg. Az életpálya a gazdasági sikerek mellett tele volt közéleti elismerésekkel. Pécs szabad királyi város díszpolgára lett, megkapta a Ferencz József-rend középkeresztjét, a II. oszt. Vaskorona-rendet, a francia becsületrendet, a belga kir. Lipót-rend lovagkeresztjét és még számos egyéb kitüntetés tulajdonosa volt az iparvállalkozó. [Romváry 2002. 11.; PK 1900. 03. 25.] Halála a

gyár működése szempontjából nem okozott jelentősebb törést, aminek oka az volt, hogy életkora előre haladtával egyre inkább bevonta fiát, Miklóst az üzlet működésébe.

Miklós az 1890-es években átvette a legfontosabb vezetői posztokat, 1897-től pedig mindenben társként jelent meg, az üzleti döntések már csak az ő egyetértésével születhettek meg. Zsolnay Miklós eltérő vállalkozói alkat volt, mint apja. A szakirodalom és a családi visszaemlékezések szerint hiányzott belőle az a művészi hajlam, amely apját és nővéreit jellemezte. Viszont igen jól értett az üzlethez. [Zsolnay 1974. 178.] Ő már egy megváltozott világban nevelkedett. Ha apját nagy „alapítónak” tekinthetjük, akkor Miklóst igazi menedzseralkatnak. Pályafutását kereskedelmi értékesítőként kezdte, az 1880-as évektől ő irányította a külkereskedelmet. Járt a világot, piacokat kutatott fel, ahol pécsi gyár termékeit el lehetett helyezni. Jellemző emberi vonásai is eltértek a testvéreitől. Apja halála után az ő kezében vált igazán sikeres vállalkozássá a Zsolnay-gyár, az örökség kapcsán testvéreit kifizette. A közmegebecsülésnek örvendő ember apjához hasonlóan halmozta a kitüntetések, amelyek mellett a Főrendi Ház tagja lett. A szerb megszállás elől elmenekült a városból, végül is 1922-ben halt meg. [Vargha 1999.]

Amikor Zsolnay Vilmos 1865-ben átvette testvére kőedényüzemét, már csak néhányan dolgoztak az üzemben. A különböző visszaemlékezésekből nagyjából azonosítható, hogy az ekkor 38 éves Vilmos ettől kezdve a különböző üzleti tevékenységeit egyértelműen az üzem fejlesztése alá rendelte. Ebben az időben kiszélesedett a hazai piac, s külföldön is egyre nagyobb keletje volt a jó minőségű terméknek. Európában a kínai divatcikkek állandó sikere mellett a 18. században megjelent meissenai porcelán volt a mértékadó termék, ami ugyanakkor rendkívül drága volt. A pécsi vállalkozó számára lényeges volt, hogy túllépjen a hagyományos, döntően a tapasztalati-gyakorlati módszerekkel történő termék-előállításra. A vegyipar és a kémia tudománya már sok újat tudott nyújtani, ami a hazai agyagiparban eddig még nem nagyon volt ismert. Az alapanyagok rendszeres vizsgálata, az égetés módszerének folyamatos megújítása, a mázak és masszák biztonságos összehangolása révén egyre szélesebb termékkálával lehetett a vásárlóközönséget megcélozni. Zsolnaynak az előre lépéshez tanulmányoznia kellett az európai gyártástechnológiákat, [Romváry 2011. 29.] s mivel önmaga vegytani-kémiai előismeretekkel nem rendelkezett, a kezdeti években megpróbálta indulási hátrányait jó szakemberek alkalmazásával kompenzálni. [Rúzsás 1954. 62–66.] Azonban ez nem lehetett hosszú távon üdvözítő megoldás, így rákényszerült arra, hogy a mázak és masszák kapcsán új megoldásokkal kísérletezzen. A folyamatos kutatás és kísérletezés egyre inkább az életévé vált.

Kifejezetten kedvező volt Zsolnay számára a Pécs, illetve a Pécs melletti területeken található nyersanyag. Távoli területekről vasút nélküli korszakban csak nehezen és költségesen lehetett jó alapanyagot beszerezni, erre majd igazából a magyarországi vasút kiépülése, s főleg a Pécs-Budapest vonal 1882. évi átadása után nyílt lehetőség. A helyi alapanyag viszont lehetővé tette, hogy a porcelánnál kevésbé finom, de igen tartós minőségű fajanszot elő tudja állítani. Zsolnay állandóan újabb és újabb agyaglelőhelyeket keresett; azokat a telkeket, amelyek biztos nyersanyagforrást jelentettek, általában megvásárolta, azonban a városon belül csak korlátozottan álltak földek rendelkezésre; s miután

mindegyikben egy hatalmas agyaggödrt létesítettek, utána már nem nagyon volt hasznosítható. Ezek a városi telkek nagyrészt a Tettye és a Budai Külváros vidékén, a domboldalon voltak. [Zsolnay 1974. 30.]

Az eljáráshoz Zsolnay az olasz technikát vette át, miszerint az edényeket korongon formálták, majd alacsony tűzön kiégették, utána ónmázkeverékbe mártották, száradás után festették, s végül magas hőfokon kiégették. Mivel a 19. század második felében a piacot és a közgondolkodást a porcelán uralta, így Zsolnaynak a fajansztechnikát folyamatosan finomítani kellett, s a végterméket közelebb kellett vinni a porcelánhoz. A masszát finomítani kellett, s erre az alapanyagra magastűzű majolikamázt, vagyis a porcelánmázzal versenyző bevonatot volt szükséges kitalálnia. Amint azt a gyár monográfusa megállapította, ebben az eljárásban a csúcspontot 1877-re érte el, amikor is sikerült előállítania a róla elnevezett keménycserepet, amit ő porcelán-fajansznak nevezett el. [Rúzsás 1954. 75.] Ez egy porózus anyag volt, amely ellenállt a külső mechanikai hatásoknak, nem voltak benne hajszalrepedések, mint a porcelán esetében. Az így létrejött munkadarabokat festették és lágy porcelánmázzal vonták be, majd pedig kiégették. Az eljárást Zsolnay magastűzű zománctechnikának nevezte. [Zsolnay 1974. 66.] Ezzel a technikával aratott az 1878. évi párizsi vilákiállításán sikert. A későbbiekben a bevonatkészítés terén Zsolnay még messzebb jutott. 1883-ban hozta létre az ún. zsugormázát, 1885-re kidolgozta az olajfényű mázakat, de az igazi nagy előrelépés az eozin (fémfényű máz, lüsztér) lett, amit 1893-ra sikerült kikísérletezni. Az eozinos eljárás során a kiégetett cserepekre fémoxidos vegyületet festettek, amit aztán vörösizzásig hevítettek, így a fémoxidból kivált az oxigén, s a munkadarabokon visszamaradt egy fémfényű máz. [Zsolnay 1974. 176–177.] Ezeket az eljárásokat elsődlegesen a használati- és díszedény-gyártás területén tudták használni.

A Zsolnay-féle újítások azonban nem álltak meg: a kutató nagyiparos újabb és újabb területekre volt képes behatolni találmányaival, eljárásaival. A változó gazdasági rendszer egyre nagyobb igényeket támasztott iparilag is hasznosítható termékek iránt. Az egyik lehetőség az elektromos ipar volt. Zsolnay 1875–77 között fajanszmasszából előállított szigetelőket gyártott, amivel a porcelán-szigetelőket kívánta kiváltani, egy évtizeddel később aztán áttért a porcelánból készült szigetelők gyártására, s ezzel sikerült is a Postának a telefonszigetelők gyártására kiírt pályázatát elnyernie. [Rúzsás 1954. 79.] (Ne felejtjük el, hogy az állami megrendelések igen biztos piacot jelentettek a korabeli vállalkozók számára.) Zsolnay gyára képes volt az építőipar számára is új termékeket előállítani. 1884-ben önálló részleggé vált a csőgyár, ahol csatornázási csöveket és savtartályokat állítottak elő (piacként az óriási magyar dualizmuskori városépítés és a meginduló infrastruktúra-fejlesztés szolgált). Elindult a kályhagyártás is, ezt a részleget a nyolcvanas évek közepén állították fel. 1891-től gyártották külön részlegben a falburkoló-csempéket és a padlólapokat. 1895-ben kezdték meg az épületkerámia, a pirogránit termelését, amely a vállalkozó nagy sikerét hozta. [Rúzsás 1954. 60.] Közismert, hogy a Kárpát-medence kontinentális éghajlata számos építőanyagra igen rossz hatással van. A Zsolnay-féle pirogránit viszont fagyálló, saválló, s ugyanakkor könnyen formálható. [PL 2010. 2. 157.] Ezt a pirogránitot eozinnal vagy majolika mázakkal bevonva alkalmazhatták épületek vagy egyes részeik bevonására, s ezáltal tetszetős külsőt kaphattak az épületek.

Ha végig tekintünk az ország nevezetes középületein, avagy Pécs belső területén, akkor megállapíthatjuk, hogy a Zsolnay-gyár termékeinek igen széles körű volt az felhasználása. Nehéz lenne felsorolni mindazokat a középületeket, amelyek Zsolnay-díszítést kaptak. Különösen gyümölcsöző volt Zsolnay Vilmos kapcsolata a kor két nagy építészevel, Lechner Ödönnel és Steindl Imrével. Csak néhány épületet említünk meg azok közül, amelyek a dualista korszakban épülve Zsolnay-díszeket kaptak: Iparművészeti Múzeum, Országháza, Múcsarnok, királyi vár Szent István terme, Mátyás-templom, pécsi Postapalota, 1908-as francia emlékmű Pécssett, pécsi MTA-székház és a MÁV-palota stb. [Romváry 2011. 5.]

Zsolnay Vilmosnak nagy tervei voltak. Piacként a Monarchia vámközösségi területe adott volt, de azon túl is jelentős piacokat tudott meghódítani. Ehhez viszont állandó üzembővítésre volt szükség. Egy igen érdekes vállalkozói modell jött létre. Bár erre az időre mind a helyi, mind az országos bankrendszer kiépült, Zsolnay nem nagyon kereste a banki hiteleket. A 19. század első felében még uralkodó önfinanszírozó modellnek megfelelően próbálta meg fejlesztéseit irányítani. Ha mégis feltétlenül külső tőkeforrásokra volt szüksége, akkor is előszeretettel vett inkább kölcsön pénzt ismerősöktől, magánhitelezőktől, akikben tökéletesen megbízhatott. [Rúzsás 1954. 90.] Esetében olyan vállalkozót láthatunk, aki élére állítja a garast, s az elért nyereséget próbálja meg visszaforgatni a vállalkozásba. Ennek persze az lett a következménye, hogy a gyár fejlődése vontatottabb volt, mintha bankok finanszírozták volna, viszont Zsolnay számára az üzleti kockázatot mindez csökkentette. Zsolnay személyes életvitele is visszafogott volt, bár anyagilag messze kiemelkedett társadalmi csoportjából, mégis tartózkodott a reprezentatív kiadásoktól. Megnézett minden krajcárt a munkabérek tekintetében, visszafogta a családi kiadásokat, nem épített reprezentatív palotát, de még így is sokszor finanszírozási nehézségekkel kellett szembenéznie. [Zsolnay 1974. 113.]

A gyár területe folyamatosan növekedett. A Felsővámház és a mai Zsolnay út között elterülő néhány száz négyszögölnyi területet folyamatosan bővítette: az alig másfél holdas üzemi telek 1896-ra 10,5 holdra nőtt. [Ágh 1894. 248.] Zsolnay folyamatosan felvásárolta a szomszédos telkeket, és így egy egybefüggő, jól kihasználható, beépíthető területhez jutott hozzá. Szüksége is volt rá, hiszen a korábban említett újabb és újabb termékek gyártáshoz folyamatosan új üzemszervezetekre volt szüksége. A századforduló környékén viszont már ez a hely sem volt elegendő, ráadásul néhány üzemszervezetet a többitől – biztonsági, tűzveszélyességi okokból – jól el kellett különíteni, így a Pálya (ma Zsolnay) utca) déli oldalán is felépített néhány üzempéldét. Ez a lépésekben történő bővítés tökéletesen illeszkedett az iparos nagyvállalkozó finanszírozási lehetőségeihez. Még így is előfordult azonban, hogy a tovább lépéshez, az újabb sikerhez szinte minden kockára kellett tennie. Említettük már korábban, hogy a kerámiagyár felfutása kapcsán számos érdekeltségét eladta. Az egyik nagy üzembővítése kapcsán írta bécsi kereskedőjének, Wahlissnak 1882-ben azt a levelet, amelyből kiderül, hogy *„Eladtam házamat, minden más rendelkezésemre álló ingatlant és értéket. Ezen összegeket abban a reményben fektettem be a gyárba, hogy nem fog cserben hagyni. Kockára tettem mindent, hogy teljesítőképességemet fokozhassam, sokat és jót szállíthassak.”* [Zsolnay 1974. 113.]

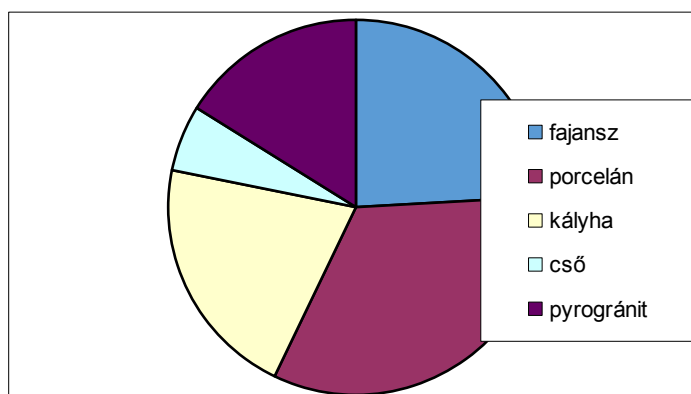
Az egyre nagyobbá váló vállalkozás működését racionális eszközökkel kellett irányítani. Az egyes munkatevékenységek irányítását Zsolnay egymaga már nem tudta ellátni. Mivel a

kerámiagyár családi vállalkozás volt, így a gyáralapító döntésének megfelelően a családtagok kapták meg a különböző részlegek vezetésének lehetőségét. A nagy probléma a piacok felkutatása, s az eladások megszervezése volt. Az 1880-as évektől az ő feladata volt a külföldi értékesítés bővítése, az új megrendelések felkutatása, a világkiállításokon való szereplés biztosítása stb. A marketing tehát a gyártás növekedésével az üzem szerves részévé vált. [Vargha 1999. 217.] Az eladások növelésének egy másik lehetősége volt az a szerződés, amit egy jó nevű bécsi kereskedővel kötöttek. A szerződés szerint tíz évre Wahliss Ernő kereskedő cége lett a Zsolnay-gyár termékeinek kizárólagos értékesítője. A Zsolnay-gyár sokat profitált ebből a kapcsolatból, hiszen Wahliss révén folyamatosan egyre nagyobb tömegű árut tudott értékesíteni a külső piacokon, főleg a díszműárunak volt nagy kereslete a külső piacokon. A Wahliss-kapcsolat révén a pécsi gyár termékei nagyon sok városba eljutottak, így például Londonban is lerakatot nyitottak. [Hárs 1996.; Zsolnay 1974] A belföldi értékesítés megmaradt Zsolnay irányítása alatt, ott a budapesti központból szervezték az értékesítést. Sok-sok bizományos szerepel az eladók listáján. Megszervezték a déli területek felé is az eladásokat, s itt is felhasználták a családi kapcsolatokat, így például Vinkovcén is volt értékesítési bázisa a cégnek. A bécsi Wahliss-kapcsolat 10 év után megszűnt, s az 1890-es évektől a Zsolnay-cég már maga szervezte a külföldi eladásait.

Zsolnay Vilmos számára lényegesek voltak a versenyszerű megmérettetések, amire a dualizmus korában a legjobb alkalmat a nagy kiállítások jelentették. Először az 1873-as bécsi kiállításon tűnt fel termékeivel, ahol díszműárúja eredetisége felkeltette a külföldi szakemberek figyelmét, s annyi megrendelést kapott, hogy növelnie kellett gyára termelői kapacitását. [Rúzsás 1954. 83.] Többek között Angliából, Franciaországból, Oroszországból, sőt még az USA-ból is kapott megrendeléseket. 1874-ben részt vett az Ipartestület budapesti kiállításán, ahol ezüstérmét nyert. Zsolnay az 1878-as párizsi világkiállításon való szereplésével vált ismert gyárossá. [Várady 1896. 612.] Ebben nagy szerepet játszott a korábban már említett 1876. évi felfedezése, a porcelán-fajansz; hiszen az ott kiállított tárgyai többsége abból állt. A pécsi gyáros számára a hazai vásári-kiállítási megmérettetés ideje 1885-ben jött el. Ez volt az az alkalom, amikor hazai környezetben, valóban reprezentatív környezetben mutathatta be termékeit. [Bobrovsky 1971. 31–36.] Mivel Zsolnay a zsűri tagja is volt, így csak versenyen kívül állíthatott ki, A díszfajansztól a tűzálló tálakig szinte minden műfajban képviseltette magát, s termékei alapján igen előkelő helyen állt a versenytársakhoz mérve. A kiállítás arról győzte meg a szakembereket, hogy a modern művészi iparban a fajanszé az elsőség, s ebben Zsolnay Vilmos kiemelkedett kortársai közül.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a különböző termékek előállítására berendezkedett, egymástól függetlenül működő gyáregységek milyen arányban járultak hozzá az összes termelési érték előállításához, akkor abban szintén az állandó változást láthatjuk. Eleinte egyértelműen a fajansztermékek domináltak. Az 1880-as években azonban a porcelángyártás, a kályhagyár, a pyrogránit termelése és a csőgyártás is felzárkózott. Az 1895–1905 közti adatokból azt látjuk, hogy a fajansztermelés 140.000–160.000 forint termelési értéket hozott, de igazából ebben az időben már nem sokat növekedett. Ezzel szemben a szigetelők révén beindult porcelángyártás értéke főleg 1900 után gyorsan nőtt: az 1901. évi 370.000 koronáról 1904-re 721.932 koronára növekedett, igaz, a következő évben felére esett vissza. Ha a kiegyensúlyozottnak tekinthető 1902. év termelési adatait nézzük, akkor a következő arányokat látjuk.

Az egyes üzemrészlegek termelési értéke (1902-ben, koronában)

Forrás: Rúzsás 1954. 246. táblázata alapján szerkesztve

Látható az ábrából, hogy 1902-ben a porcelánüzem termelési értéke volt a legnagyobb. De még ennél is fontosabb, hogy a Zsolnay-gyár az 1880-as évektől egy olyan több lábbon álló, vagyis többféle termelési tevékenységgel foglalkozó gyárrá nőtte ki magát, amelyben ez a sokoldalúság az üzem kiegyensúlyozott fejlődésének alapja volt. Ugyanakkor persze ismert az is, hogy a többféle tevékenység költségnövelő hatású is, hiszen a termelő részlegek önállósága ugyanolyan munkatevékenységeket ismételtethet meg, s növelheti az irányítás és a bürokrácia nagyságát, ami hosszú távon visszaüthet az eredményességben.

Miután a századfordulón Zsolnay Miklós átvette a gyárat, megkezdődött a dinamikus terjeszkedés. Az új tulajdonos nagyvonalú terveiben a Monarchia és a Balkán területén a monopolpozíció megszerzése szerepelt. Egyre több hazai kisebb-nagyobb porcelán-és fazekasipari cég került Zsolnay Miklós hatalma alá, így például a Budapesti Porcellán Fayancegyár részvénytársaságában is a Zsolnay-részvények domináltak. [Vargha 1999. 222.] Zsolnay Miklós a megszerzett tőkéjét egyre több intézményben kamatoztatta. Viszonylag sok pénzintézetben volt betétje, így például elhelyezte pénzét a Pécsi Takarékpénztárban, a Pécsi Kereskedelmi és Iparbankban, a Magyar Általános Hitelbankban, a Pesti Hazai Első Takarékpénztárban, s akkor csak a nagyobbakat soroltuk fel. Voltak pénzügyi érdekeltségei a nagy biztosítóknál (Első Magyar Általános Biztosító, Hungária Általános Biztosító, Pannónia Viszontbiztosító). Rendelkezett számos pécsi ipari részvénytársaság értékpapírjával, így többek között vásárolt pécsi vállalatok részvényeiből (Egyesült Pécsi Réz- Fém- és Lakatosárugyár Rt, Pécsi Irodalmi- és Könyvnyomdai Rt., Pécsi Mezőgazdasági Sörgyár és Gőzmalom, Höfler bőrgyár stb.). De több Pécsen kívüli ipari társaság értékpapírját is bírta (villányi pezsgőgyár, kaposvári vasöntöde, apatini, daruvári és a kulai sörgyár). [Rúzsás 1954. 147–149.; Vargha 1999. 223–224.] A javuló gyári eredményességet és a külső vállalkozások jövedelmezőségét mutatja az az adat, ami szerint 1915-ben akkori számítások szerint Zsolnay Miklós össz-tőkéje (gyári vagyona) mintegy 7.356.000 koronát, míg a vállalati értékpapírjai kb. 2 millió koronát tettek ki. [Rúzsás 1954. 149.; Vargha 1999. 224.] Különösen a háborút közvetlenül megelőző időszakban ugrott meg a gyár össztermelésének nagyságrendje, amit jól mutat, hogy míg 1900 körül, 1,1 millió korona volt az összetermelés értéke, addig az 1911–12-ben 3,1 millió koronára emelkedett. [Rúzsás 1954. 245. alapján]

1872-ben még csak 30–35 főt dolgozott Zsolnay üzemében. [Zsolnay 1974. 32.] Az első jelentős munkaerő-bővülést az 1873-ban kezdeményezett spódiumgyár dolgozói létszáma hozta; ugyanakkor világosan látszik, hogy a továbbiakban minden új termelési részleg beindítása alkalmával hirtelen megnőtt a munkáslétszám. Szórt adatok alapján úgy tűnik, hogy az 1878 évi párizsi világkiállítás sikere után gyorsulhatott fel a dolgozók számának növekedése; 1882-ben már 460-an dolgoztak a gyárban. A háború előtti években már mintegy 800 főt foglalkoztatott a vállalat. [T. Mérey 1999. 21.] Saját ágazatát tekintve a Zsolnay-gyár nemcsak Magyarországon, hanem a Monarchia egészén belül is egyedülálló volt, hiszen a három, Magyarországon kívüli legnagyobb kerámiagyárban 1901-ben összesen 327 dolgozót foglalkoztattak, ezzel szemben a pécsi gyárban ugyanebben az évben 690 fő volt a dolgozói létszám. [Foglalkozási statisztika 1900.]

Milyen volt a foglalkoztatottak területi és társadalmi rekrutációja? A szakképzett munkások jelentős része – főleg a fazekasok, korongosok stb. – az ország legkülönbözőbb tájairól érkezett, ami nyilván szoros összefüggésben van a falusi és kisvárosi fazekasipar hanyatlásával, s a gyáripar felfutásával, valamint a fogyasztási kultúra, a vásárlási szokások megváltozásával (terjedtek a fémből készült edények, stb.). [Rúzsás 1954. 62.] A festők esetében állandóan bajban volt a pécsi gyár, hiszen mindig hiány volt a művészi képességekkel rendelkező dolgozókból. Az ilyen képzett, specifikus tudással rendelkező munkaerőnek Magyarországon nagy híja volt, bár került Pécsre Herendről is festő. Zsolnay rákényszerült arra, hogy külföldről hívjon be festőket, korongosokat. Merítési bázisa a közép-európai térség volt, főleg a Monarchia, de kerültek Pécsre Németországból, Svájcból, s egyéb európai országokból is szép számmal. A legtöbb festő a cseh-morva vidékekről érkezett Pécs városába. [Rúzsás 1954. 64.] A külföldről jötteket jól kellett fizetni, ugyanakkor munkáslakásokról is gondoskodnia kellett a vállalkozónak. Az első ilyen lakások az agyagbányák környéki területeken, a Tettye alatti városrészben épültek fel, a Felsővámház, a Felső-Balokány, a Major utca és a mai Zsolnay út környékén viszonylag sok házat vásárolt össze a vállalkozó. Összességében 120–130 ilyen lakást hoztak létre. [Rúzsás 1954. 95.]

A képzett, de ugyanakkor drága munkaerő Zsolnayt arra sarkallta, hogy megpróbálja a gyár dolgozói utánpótlását – legalább részben – belső erőből pótolni. 1886-ban gyári tanonciskolát állított fel, ahol a fiatalok általában a gyári alkalmazottak gyermekei közül kerültek ki. A gyári iskolában a város részéről érkezett tanárok tanították a közismereti tárgyakat, a szaktárgyakat pedig a gyár művészei vállalták fel. [Rúzsás 1954. 66.] A cél egyértelműen az olcsóbb, hazai rekrutációjú munkásbázis megteremtése volt. Ez a század forduló környékére sikerült is a nagyvállalkozónak: a századforduló idejére már túlsúlyba kerültek a hazai származásúak. [Lásd: Kiss 1894. 45–46.] Ebbe persze az is belejátszott, hogy sok külföldről jött letelepedett, családot alapított, s gyermekeik már itt születtek.

A tradicionális szakmai ismeretek megújításán alapuló előrelépés

1. A Hamerli kesztyűgyár esete

A pécsi innovatív vállalkozások második, immár népesebb csoportjában elsőként a „pécsi kesztyű” létrehozójával, Hamerli Jánossal, Magyarország első kesztyűgyárának alapítójával foglalkozunk. Hamerli életútja tipikusan jellemzi a korabeli, kevés tőkével, de nagy szaktudással rendelkező vállalkozói pályalehetőséget. Hamerli János apja, Hamerli Ferenc Körmenten élt, majd az 1830-as években került Baranyába, ahol Püspöknádasdon (ma Mecseknádasd) a nyári rezidencia egyik alkalmazottja volt püspöki hajdúként. 1834-ben házasodott meg, az első két gyermek még Püspöknádasdon született, de a harmadik gyermek, János már Pécsen látta meg a napvilágot 1840-ben. Fontos volt a háttér: Hamerli Ferenc mindegyik fiát taníttatta, az elsőszülött Mihály például jogvégzett emberként adószedő, majd gazdatiszt lett. [Déri–Gál–Márfi 2016. 48.]

Hamerli János tímármesterséget tanult, majd kötelező ipari vándorútra ment, amelynek során Temesváron és Aradon dolgozott. Egy évvel később, 1858-ban már Pécsen találjuk, ahol egy tímárműhelyben alkalmazták. Ezt követően Pestre, Grácba, Bécsbe, Salzburgba ment további tanulmányútra, ahol mesterségének különböző részleteit tanulmányozta, 1860-ban pedig a fejlett csehországi bőrgyártást figyelhette meg. 1861-ben önálló vállalkozói tervekkel érkezett haza, s kérvényezte a pécsi Városi Tanácstól, hogy önálló kesztyűs mesterséget üzhessen. Ezt a kérését a hivatal kiskorúsága miatt (21 éves volt ekkor) elutasította, ám Hamerli ügyesen megkerülte a problémát: nagykorúsította magát, s így a tanács hozzájárulhatott a mesterség üzéséhez szükséges iparendély kiadásához. [Déri 1977. 22-23.; Sey 2005]

Hamerli apja házában, a Kis Flórián utca 8. szám alatt rendezte be első kis műhelyét, ám nem sokkal később áthelyezte üzemét a Fő utca 5. szám alá, amely épületet kezdetben bérelte. [Déri 1977. 23.] Hamerlit ebben az időben kesztyűkészítőként tartották nyilván a városi iratok. Jegyezzük meg, hogy a Fő utca elején lévő épület igen frekventált műhelyt és lakóházat jelentett. Nem tudjuk pontosan, hogy Hamerli mekkora tőkeerővel kezdte vállalkozását, ám minden bizonnyal volt valamennyi felhalmozott (talán örökség, vagy tanuló és kezdő évei alatt gyűjtött) pénze, hiszen a bérleti díj sem lehetett olcsó; ugyanakkor tudjuk azt is, hogy üzeméhez már gépeket is vásárolt az 1860-as évek vége felé. [Sey 2005. 114.] Jól mehetett az üzlet, amit az is mutat, hogy 1865-ben Bécsben kérelmezte, hogy kesztyűkészítő üzemet nyithasson s ugyanakkor lakhatási engedélyt kaphasson. Hamerli vándorévei alatt nyilván felmérte a bécsi piaci pozíciókat, s tudta, hogy jó minőségű kesztyűvel biztos keresletre találhat a birodalmi fővárosban. A bécsi telephely a termékek ismertté tételéhez kellett, ugyanakkor a pécsi üzem és telephely továbbra is megmaradt Hamerli kezében. A bécsi üzemet 1874-ig működtette a pécsi vállalkozó, eközben megszakításokkal, de családja is ott élt. [Déri–Gál–Márfi 2016. 49.]

A piacok szélesedése folyamatos üzembővítésre készítette a vállalkozót. A Fő téren lévő Városháza épületében üzletet tartott fenn, egészen 1888-ig. A növekedés egyik jele a telephelyek szaporodása volt. 1874-ben Hamerli megvette Fő utcai bérelt házát annak tulajdonosától, ám hosszú távon szembe kellett azzal néznie, hogy a polgárosodó Pécsen a város közepén egy környezetszennyező és meglehetősen bűzös bőrüzem működtetni sokáig

nem lehet, nem is beszélve arról, hogy az üzem méretének növelése is akadályba ütközött. Hamerli így újabb és újabb pécsi telkek és házak megvásárlására kényszerült. 1877-ben megvásárolta az Alsó-Puturla utcában a 13. szám alatti telket, a rajta lévő kordovános műhelyekkel, ahova előbb nyersbőr raktárát, idővel pedig tímárműhelyét kiköltöztette.

A többi ingatlanvásárlása már más célt szolgált. Számos kisebb-nagyobb telket, földbirtokot vásárolt, amit igyekezett magasabb áron értékesíteni. [Déri–Gál–Márfi 2016. 52.] Az 1870-es évek második felében megvette az üzemtől nem messze lévő Mária utca 21. szám alatti épületet a hozzá tartozó udvarral együtt. 1883-ban a Szigeti városrészben vett egy házat, udvarral és kerttel, majd pedig ugyanabban a városrészben a „Három varjú” kocsmát vásárolta meg. Tökéjének egy részét személyfuvarozási vállalkozásba fektette, aminek során több fiákert vásárolt és üzemeltetett, ennek telephelye volt az említett Szigeti úti ingatlan. A lovak ellátására a Postavölgyben vásárolt telket. [Sey 2005. 114.] Akárcsak Zsolnay esetében, itt is azt látjuk, hogy Hamerli igyekezett biztonságos befektetéseket (ingatlanvásárlás) találni vagyona gyarapítására, ami főleg akkor érdekes, ha az 1873–75 közti gazdasági válságra, s az azt követő árdepresszió időszakára gondolunk.

A vállalatbővítést az 1895-ben elhunyt vállalkozó fiai folytatták: a Budai városrészben az 1901-ben megvásárolt Alsó-Puturla utcában, a 13–15. szám alatti telkeken nyílt lehetősége a Hamerli-üzem gyári méretűvé növelésére. Nem véletlen a helyválasztás, hiszen a terület vízforrása a Tettye-patak egyik ága, amelynek csatornázása pontosan erre a korra esett. A telket a rajta lévő épületekkel együtt 3500 koronáért vásárolta meg Hamerli Imre. [Déri 1977. 29.] Ugyanakkor szükséges volt a telek átalakítása, a partfal megerősítésére a vízforrás biztosításához, a szennyvíz elvezetése stb. A cél a kesztyűgyár létrehozása volt. Ehhez a beruházáshoz 40.000 korona állami támogatást is igénybe vettek, a teljes beruházás 200.000 koronába került. A gyárat 1903-ig kellett üzembe helyezni. [Déri 1977. 31–32.]

Hamerli János a hazai piac mellett kezdettől fogva próbálta erőltetni a külföldi értékesítést is. A Monarchia közös piaca a századforduló környékén a maga 40 milliós népességével biztos felvevőpiacot jelentett, de – s itt megint csak a Zsolnay-esetre kell visszautalnunk – a nagy ugrást mindenképpen az állami megrendelések biztosították. A közös hadsereg óriási és biztos piac volt. Hamerli az 1880-as évek elején már évi 45.000 pár kesztyűt szállított a hadsereg számára. Ám azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a pécsi vállalkozó a divat szempontjából is meghatározó volt az országban; egyre több nagy hazai kereskedő vásárolta meg áruit. Termékei Budapesttől Szatmárig, Győrtől Nagybecskerekig eljutottak. A Monarchián belüli sikereken túl a századforduló környékén a pécsi kesztyűk megjelentek Nyugat-Európa városaiban is. Az évi termelés az 1890-es évek közepe felé kb. 80–100.000 pár kesztyű volt. [Várady 1896. 625.]

A dualizmus korában alapozódott meg a minőségi „pécsi kesztyű” fogalma. A szakirodalom és egyéb ismereteink alapján úgy tűnik, hogy a kesztyűgyár gazdasági sikerének záloga – többek között – a jó minőség volt. A jó kesztyű létfontosságú eleme a jó alapanyag. Hamerli saját üzemében alapvetően nem vásárolt bőrből, hanem az önmaga által készített bőrből varratta termékeit. Korabeli vélemények alapján „*első rangú bőrök felhasználásával*” működött Hamerli vállalata. [Lenkei 1922. 209.] Ezt erősíti meg a kortárs Ágh Timót írása, aki szerint „*a bőr minőségére nézve a legjobb francia e nemű gyártmánnyal is sikeresen*

versenyző kesztyűket állít elő...”. [Ágh 1894. 251.] A jó nyersbőröket a déli tartományokból, valamint Bulgáriából, Törökországból és makedón területekről szerezte be. Termékei minőségét mutatják a vásári díjak és árubemutató-elismerések. Az 1873. évi bécsi világkiállításon érdeméremmel, az 1875. évi neusalzi ipari kiállításon aranyéremmel, míg az 1876. évi philadelphiai világkiállításon elismerő oklevéllel jutalmazták. De ott szerepelt a hazai kiállításon is, ahonnan szintén sok érmet, helyezést vihetett haza. [Déri 1977. 49–50.] Nem véletlen, hogy a jó minőségű kesztyűről elhíresült Hamerli egy sikeres pécsi vállalkozó fogalmaként vonult be a köztudatba. Ebben a korszakban a pécsi volt az egyetlen kesztyűgyár az országban, a Monarchián belüli nagy versenytársak a csehországi üzemek voltak.

A jó alapanyag mellett persze technika is kellett a minőséghez. A kesztyűgyártás sokáig, régi módszerek alapján, teljesen kézi szabással és varrással készült. Az 1830-as évektől azonban Nyugat-Európában már érdemi kísérletek történtek a különböző szabásminták kialakítására, amivel a termelékenységet tudták növelni. Az igazi nagy áttörés 1867-ben következett be, amikor is feltalálták a kesztyűvarrógépet. Az új technika hamar megjelent a minőségre sokat adó Hamerli-féle pécsi üzemben is. 1868-ban már nyugati présgépet vásárolt, megvett egy kivágókalibert, majd pedig folyamatosan szaporodtak a varrógépek, amelyekből az 1870-es évek végére már kb. 50 darab volt az üzemben. [Várady 1896. 625.]

A gazdasági előrelépés másik termelési tényezője a munkaerő biztosítása volt. Hasonlóan a kerámiagyártáshoz, a bőrgyártás legtöbb fázisa is speciálisan képzett munkaerőt igényel. Az ipari továbbfelhasználásra kikészített bőrröket igen sok munkafázison kell keresztülvinni, így például konzerválni, áztatni, meszezni, kopasztani, húsolni, színelni, hasítani, mészteleníteni, pácolni, cserzeni, hántolni, puhítani stb. kell. Akárcsak a Zsolnaynál, itt is kezdetben a magas minőségű európai bőrgyártó területekről kellett behívnia szakembereket. A szakemberek mellé persze segédmunkát végzők is kellett. 1878-ban már 77 munkás dolgozott a gyárban, ezek közül 50 varrónő volt. A vállalkozás munkaerőlétszáma folyamatosan emelkedett. Az iparkamarai jelentések némelyikében megemlítik a munkaerőlétszámot, amely az 1880-as években 80–100 körül mozoghatott. A fluktuációnak az volt az oka, hogy Hamerli – ha a termelési és értékesítési helyzet úgy kívánta – azonnal elbocsátotta munkásait. Ez a 100 körüli létszám nagyjából állandósult a század végéig. [Déri 1977. 58.] A 100 főből kb. 50 volt varrónő, s egy tucatnyi a bőrkikészítő, míg a szabászok száma 17 körül járt. Tovább lépésre akkor volt lehetőség, amikor a 20. század első éveiben megépült a kesztyűgyár új egysége. Az állami szubvencióról szóló szerződés szerint 1905-re el kellett érnie a 200 fős foglalkoztatást, amit az új üzem felépítésével gond nélkül teljesítettek [PK 1905. 11. 18.], vagyis a cég a világháború előtti időszakban gyors munkaerő-bővítésen ment át. [Lásd: Foglalkoztatás 1910. 1242.; T. Mérey 1999. 25.]

Egy kemény piaci feltételek között működő gyár esetében nagyon lényeges a munkabérek költsége. Láthattuk, hogy a kesztyűgyár esetében igen vegyes munkaerő-összetétel alakult ki, így a munkabérek is jelentős különbségeket mutattak. Lényeges, hogy a kesztyűgyárban főleg nőket alkalmaztak. Szociális oldalról ez Pécsnek nagyon jó volt, hiszen a századforduló környékén, főleg a filoxéra következtében igen sokan maradtak munka nélkül, ugyanakkor a gyárosnak is jó volt, hiszen a női munkát kevésbé ismerték el, alacsonyabban lehetett tartani a béreket. A Hamerli-kesztyűgyár előszeretettel foglalkoztatott

12–14 éves gyerekeket is. A századforduló utáni évek adatai alapján azt mondhatjuk, hogy a varrónők – tehát a legnépesebb üzemi dolgozói csoport – 1 korona 50 fillér és 2 korona közötti összeget kereshettek meg egy nap alatt. Déri János összevetette ezt a Zsolnay-gyárral, s azt találta, hogy a kesztyűgyári bérezés 25–30%-kal maradt el a Zsolnaitól. [Déri 1977. 67.] Ha vásárlóértéket nézünk, akkor a napi keresetből, vagyis 2 koronából 10 kg kenyeret lehetett vásárolni Pécsen. Azt mondhatjuk tehát, hogy a kesztyűgyár alkalmazottai a kor szokásrendszerét tekintve viszonylag jól kereső dolgozók voltak.

2. A tímárságtól a bőrgyárig. A Höfler-család

A dualizmus korában a Hamerli-kesztyűgyár mellett volt még egy jelentős bőripari üzem Pécsen, mégpedig az évszázados hagyománnyal rendelkező Höfler-bőrgyár. A Höfler-család már a 18. század második felében is bőrkészítéssel foglalkozott, s az idők során Pécs egyik legjelentősebb tímárságává váltak. Az első Höfler 1762-ben nyitotta meg tímárságát a Tetyepatak menti Felsőmalom utcában, amit aztán utódai jelentősen továbbfejlesztettek. A Höfler család leszármazottai ún. tímárházasságokat kötöttek, ami biztosította az ipar és az üzlet fennmaradását, folytatását. A vállalkozás központja egyre inkább a Rákóczi útra került át. Amikor Höfler Jakab tulajdonos 1877-ben meghalt, a tímárság 18–20 főt foglalkoztatott. [Pécsi Bőrgyár 1962. 37.] A manufaktúra a kiegyezés körüli időben több pécsi telket is birtokolt, így például a Bercsényi utcában is volt egy üzemrészük.

Höfler Jakab üzemét két fia, Höfler János és Jakab, valamint az elhunyt cégtulajdonos özvegye örökölte, akik egy társasági szerződés révén biztosították jogaikat az üzemet illetően. Az átalakult cég 1884-ben kapott engedélyt a bőrgyártásra, a vállalkozás hivatalos neve *Höfler Testvérek és Társa Bőrgyár* lett. [Pécsi Bőrgyár 1962. 74.] A vállalkozásnak a szűk belvárosi telkek miatt új, a Belvároson kívüli telephelyre volt szükség. Lehetőségként a volt Madarász-féle vasgyár telephelye kínálkozott, amely az időközben kiépült vasút túloldalán helyezkedett el, messze az akkori várostól, ami a bőrgyártás környezetkárosító hatásai szempontjából volt lényeges. A telken lévő vashámor épületei elég méreletesek voltak, így azokat bőrgyártó felszerelésekkel, technikákkal rendezhették be. Fontos volt a vasút közelsége, hiszen a távoli piacok elérésének szinte az egyedüli lehetősége volt a nagy mennyiségű és súlyú bőr vasúton szállítása. A bőrgyártásnak nagy a vízigénye, így komoly jelentősége volt annak is, hogy a telep mellett folyt a Pécsi-víz, amely a Mecsekből lejövő vizek elvezetésére is szolgált, ugyanakkor saját kutakat is tudtak fúrni ezen a helyen. A telephelyhez árverés útján jutottak hozzá, 1889-ben 36.570 Ft-ért végül is megvásárolhatták. 1889–90-ben a belvárosi manufaktúra átköltözött az új telephelyre. Az 1890-es évek elején a gyár területe 16 holdat tett ki, de a termelés bővítése újabb és újabb épületek emelését követelte meg. [Pécsi Bőrgyár 1962. 73.]

A Höfler-bőrgyár egy tudatos fejlesztő politika eredménye. Nemcsak arról van szó, hogy nagyobb telephelyhez jutott hozzá a családi vállalkozás, hanem arról is, hogy egyre inkább gyárszerű termelési rendszert honosítottak meg. Ennek eredményeképpen az 1890-es években a gőzerővel működő bőrgyár már az ország egyik legmodernebb és legnagyobb kapacitású gyára volt, amelynek híre gyorsan terjedt. [Kiss 1894. 51.] A hasznosított gőzerő nagysága folyamatosan növekedett: az 1890-es évek elején mintegy 60 LE összteljesítményű gőzgépet

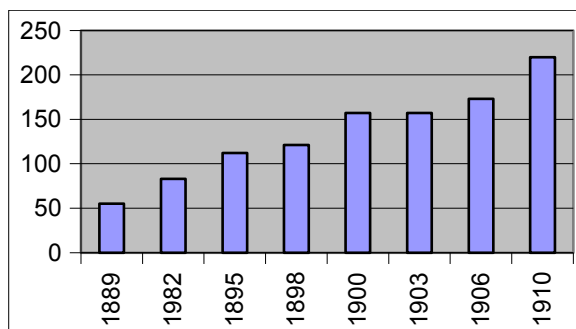
használtak, ezzel szemben az első világháború előtti gőzgépkapacitás már (korabeli a címtárak szerint) mintegy 280 LE-re rúgott. Szakirodalmi vélekedés szerint a Höfler bőrgyár már a jó gépi ellátottságú gyárak közé sorolható abban az időben. [T. Mérey 1999. 24.]

A termelés változását mutatja, hogy míg a régi kis manufaktúrában évente 1500 darab különféle bőrt állítottak elő, addig az 1890-es évek közepére már évi 60–70.000 darabos kapacitással bírt a nagyüzem. [T. Mérey 1999. 24.] Az áruforgalom 1901–1911 között 1.677.000 koronáról 2.114.000 koronára emelkedett. [Pécsi Bőrgyár 1962. 74. táblázat alapján] A terméklista folyamatosan szélesedett. Az 1890-es években gyártottak muszka bagáriát és szíjbőrt, talpbőröket, barkás, sima és barna tehen- és borjúbőröket, angol talpszéleket. Az 1910-es években a címtárak adatai alapján blankbőr, vachetalp és bivalybőr, boxborjúbőr, bokszipittling és sevreóbőrök szerepelnek a listán. [T. Mérey 1999. 24.] Az értékesítés lehetőségei is javultak, a gyár termékeinek egy része már külföldön került értékesítésre. A Monarchia közös piacán belül Isztriába, Krajnába, Galíciába és Felső-Ausztriába szállítottak jelentősebb mennyiséget, míg a vámkülföldi területek között főleg a balkáni országokba kerültek nagyobb tételek, így például Bulgáriába, Romániába és Szerbiába. [Pécsi Bőrgyár 1962. 76.] Természetesen a Höfler-bőrgyárnak meg kellett küzdenie a konkurenciával. A századforduló körüli időben a tömegtermelést illetően csehek, morvák és stájerok uralták a Monarchia piacait, az általuk felügyelt és ellátott piacokra nehezen lehetett betörni új magyar gyárak, ezért nem véletlen a Balkán felé való tájékozódás.

A piaci túlkínálat miatt a minőség egyre fontosabbá vált. Az érvényesüléshez a nagy verseny miatt már figyelni kellett a versenytársakra, s az új eljárásokra, technológiákra. A Höfler-bőrgyárnak az előrelépést a 20. század elejének új eljárása, a krómcserezés bevezetése jelentette. Erre az adott lehetőséget, hogy az egyik alkalmazott, Lieber József korábban németországi iskolában, majd pedig a német bőrgyárakban tanulmányozta ezt az új eljárást. A termelés megindításához nagy tőkére, az új módszerrel történő termeléshez eszközökre, gépekre volt szükség. Lieber József 1925-ig vezette a krómcserező műhelyt. [Jakab 2005. 242-244.]

A termelés fokozása megkövetelte a foglalkoztatás bővítését. Amikor a cég átköltözött az új telephelyére, akkor mindössze 55 fővel működött. Az indulás után viszont egészen 1910-ig szinte töretlen dolgozói létszámemelkedést figyelhetünk meg.

A bőrgyár dolgozói létszáma 1889–1910 között

Forrás: Jakab 1999. 123. táblázat alapján szerkesztve

A bőrgyári foglalkoztatottság növekedése nemcsak a gyár szempontjából lényeges. Hozzájárult ahhoz is, hogy a Pécs városban a korábbi tímárságok dolgozói létszáma állandóan csökkent, s a tímárok egyre inkább bőrgyári alkalmazottakká váltak. 1889-ben az 55 főből 30 tímár volt a bőrgyárban, s a tímárok belépése a későbbiekben is folytatódott. Mindez azt hozta magával, hogy a Tettye patak menti hagyományos bőrgyártó cégek lassan megszűntek. A bőrgyár – hasonlóan a Zsolnay-gyárhoz – saját nevelésű munkásutánpótlást próbált biztosítani. 1907-ben elindult a gyári tanonciskola működése, ahol 14 tímártanoncot képeztek (az iskola 1921-ig működött a gyáron belül). [Jakab 1999. 110.]

A gyors vállalatfejlesztést saját erőből nem tudták a tulajdonos társak megoldani, ezért egyre inkább kölcsönök felvételére szorultak. Érdekes esete a tőkésedő ipari vállalkozásoknak a pécsi bőrgyár. Korábban a Zsolnay és a Hamerli cégek esetében is azt láthattuk, hogy belső források megteremtésével, általában jelentősebb külső tőke nélkül működtették a tulajdonosok családi vállalkozásaikat. A nyersbőrgyártás gyári termelése viszont nagy tömegű nyersanyag- és félkészterméket feltételezett, ráadásul a bőrgyártás még lassú művelet is, következésképpen jelentős tőkeigénye volt a termelésnek, s így más finanszírozási stratégiára volt szükség. A pécsi bőrgyár által felvett kölcsönök mértéke folyamatosan növekedett. 1888-ban 98.300 forint, 1901-ben 812.200 korona, míg 1911-ben már 1.073.965 korona váltókölcsöne volt a cégnek. Értelemszerűen a kamatteher is állandóan nőtt, s ez egy-két olyan évben, amikor eladási nehézségek adódtak, kritikus helyzetbe sodorta a vállalkozást. [Pécsi Bőrgyár 1962. 74.] A gyár fejlesztéséhez, az új termékek előállításához, új üzemszervek felépítéshez a bőrgyár is kapott állami szubvenciót, így például 1911-ben 22.000 korona összeghez jutott hozzá. [Pécsi Bőrgyár 1962. 78.]

A nyomasztó finanszírozási terhektől való megszabaduláshoz a gyár családi szervezeti rendszerét át kellett alakítani, s részvénytársasági formában külső tőkét kellett bevonni a gyár működtetésébe. (Lásd: Kövér 1982. 181.) 1912-ben jelent meg a részvényjegyzésre szóló felhívás. Az átalakulás célja „...a termelőképeség fokozása, kiszorítva hazánk területéről az idegen ipartermékeket, és megtartani a magyar ipar fejlettségét, élet- és versenyképességét”. [Pécsi Bőrgyár 1962. 78.] 1912. szeptember 16-án meg is történt az átalakulás. Ha a részvények megoszlását nézzük, akkor a Höflerek mellett feltűnik a részvénytársasággá válásban nagy szerepet vállaló Zsolnay Miklós, aki az 1/6-nyi tulajdonrész (200.000 korona) megszerzése mellett a szervezésben is nagy szereppel bírt. Összesen 2400 darab 500 korona névértékű részvényt bocsátottak ki, ebből a Höfler-család 1200 darabhoz jutott hozzá a gyár épületeiért és berendezéseiért. [Pécsi Bőrgyár 1962. 78.; Jakab 2002. 154.] Megjelent a vállalat tulajdonosai között három pécsi pénzintézet is 183.000 korona összeggel. A vállalat új neve Höfler Bőrgyár Részvénytársaság, a gyár igazgatója Höfler János lett. A transzformáció eredményeképpen kialakult egy óvatosabb üzletpolitika, aminek viszont egyértelműen az értékesítés javulása lett az eredménye.

3. Asztalos műhelyből bútorgyár. A Hoffmann család

A pécsi faipar érdekes vonása, hogy a piac több jelentős szereplőt is elbírta a dualista időszakban. A helyi faipar igen híres vállalkozása volt az „*Első bútorgyár, Hoffmann Károly Pécs*”. Hoffmann Károly Nyitrán született 1823-ban iparos szülők gyermekeként. Asztalosnak tanult, iskolát végzett, s a kor szokásainak megfelelően egy

mesterhez került, majd vándorútra ment. 1843-ban telepedett le Pécsen, ahol még öt évig alkalmazottként dolgozott Elter asztalos műhelyében. 1849-ben önállósodott, saját vállalkozását 13 váltóforinttal indította meg, ami abban az időben minimális összeg volt. A szabadságharc alatt nemzetőrként szolgált, majd a bukás után az 1850-es években újra szakmájában tevékenykedett. Időközben megnősült, majd több gyermeke is született. [PF 1888. 08. 29. Kiállítási Értesítő melléklete] Üzemét mindig egy kicsit bővítve, igen puritán életet élve lépegetett előre, mígnem 1873-ban sikerült megvásárolnia az Óposta (ma: Perczel) utcában egy házat, amelyhez nagy műhelyt is tudott már építeni. 1882-ben a házra emelet került, ahol az alsó szintek, s a mögötte lévő területek képezték a műhelyt, míg a felső szinten lakott a család. (PF 1888. 08. 29. Kiállítási Értesítő melléklete) Az épület homlokzatát az utóbbi években újították fel, rajta a felirattal: „Hoffman Károly első pécsi bútor-, ajtó és ablak-gyár”.

Üzemét modernizálva ugyanekkor vásárolta meg első gőzgépét, amely még csak 2 lóerős volt, viszont mindez igényelte a továbblépést, hiszen bőven volt megrendelése. A gépparkot sikerült fejleszteni, 1888-ban már 8 LE-s gőzgéppel rendelkezett a vállalkozó. Viszont ezt a telket is kinőtte a Hoffmann-cég, a fejlesztéshez másik, jóval nagyobb területre volt szüksége, ezért a Siklósi utca végén (a mai felüljáró északkeleti oldalán) vett meg egy nagyobb telket, ahol berendezte gyártelepét, s az itt üzembe állított gőzgép már 16 LE-s masina volt. A megmaradt képek alapján igen méretes cégnek látjuk a Hoffmann-gyárat, amely profilját szélesítve már nemcsak asztalosipari tevékenységgel, hanem bútorgyártással is nagyban foglalkozott, 1888-ban 30–35 embernek adva munkát. [PF 1888. 08. 29. Kiállítási Értesítő melléklete] A Siklósi úti telep lett a bútorgyár, a Perczel utcai volt műhely pedig egyre inkább bútorraktárként funkcionált. [Lásd: PF 1892. 09. 10. cégfotó]

A cégnek igen jó híre volt a szakmában, amit főleg kiváló minőségű termékeivel ért el. Többek között ez a vállalat készítette a pécsi székesegyház asztalosipari munkáit, több iskola és laktanya berendezését, a színház és kórházak faipari munkáit, s még az Iparkamara is tőlük rendelte meg a berendezéseket. De az is mutatja a minőséget, hogy a Biedermann-família is a Hoffmann-cégtől rendelte meg az éppen épülő mozsgói kastély összes asztalosipari munkáját. A minőségre utal az is, hogy az 1888. évi pécsi ipari kiállításon Hoffmann Károly cége aranyérmét nyert. [PL 2010. 1. 306.] A vállalat több országos versenyen is részt vett, így például a székesfehérvári országos kiállításon, ahol szintén aranyérmét nyert; a budapesti kiállításon stb. Szintén a minőséget jelzi, hogy Hoffmann volt az első, aki az üzletfeleinek párnázott zárt kocsikban szállította ki a legyártott bútorokat (amit nem felejtettek el a reklámokban is közölni). [Lásd pl. PF 1892. 09. 10.] A vállalkozás szép pályát futott be, amit az is mutat, hogy az öregedőben lévő Hoffmann Károly, aki – mint ahogyan fentebb említettük – 13 forinttal indult, de 1888-ban már 100 ezer forintnál is nagyobb személyi vagyonnal rendelkezett. [PF 1888. 08. 29. Kiállítási Értesítő melléklete]

A gazdagsággal felelősség és befolyás is együtt járt: az ismertté vált Hoffmann Károly 27 éven keresztül volt tagja a pécsi képviselőtestületnek, de mellette ott találjuk a pécsi közigazgatási bizottságban, a helyi kamarában stb. Úgy tartották számon Hoffmant, mint a pécsi jótékonykodás egyik fontos emberét. Még öreg korában is dolgozott, szervezett,

ellenőrzött, megrendeléseket szerzett – igaz ezt már óvatosabban tette, évente egy-két hónapot már különböző gyógyfürdőkben töltött. 1890-ben halt meg. [PF 1890. 04. 12.] Fia, Hoffmann Lajos (1851–1917) folytatta apja munkáját. Apja taníttatta, nyugat-európai ismereteket szerzett, mielőtt beállt volna apja üzemébe. Hoffmann Lajos a cég gyárrá való átszervezésében oroszánrészt vállalt. A bútorgyár 1910 felé már 70 főt foglalkoztatott, gőzgépparkja 30 LE-s volt. [T. Mérey 1999. 22.] A századforduló táján már komoly belső verseny bontakozott ki Pécsett, főleg az Engel-cég minőségi és nagy tömegű termékei jelentettek veszélyt a Hoffmann-cégre, de még ezen körülmények között is tudta fejleszteni az üzemet, ekkor került be a cég profiljába a parkettagyártás. Hoffmann Lajos számos érdemi funkciót betöltött Pécs gazdasági és társadalmi életében, így pl. volt az Iparkamara alelnöke is. Halála után a céget özvegye, Ráth Mária (Ráth Mátyás kereskedő leánya) vezette, később pedig részvénytársasággá szervezték át. [Lenkei 1922. 227.]

Nyugati technikai tudás meghaladása. Az Angster-orgonagyár

Pécsett mindig is nagy jelentősége volt a fémiparnak és a faiparnak. A fémipar területén rézművesműhelyek, lakatosműhelyek nagy számban fordultak elő, de említettük korábban a reformkori vasgyár megalapítását is. Ugyanez mondható el a faiparról, s azon belül az asztalosokról, akik szintén magas arányban voltak jelen az iparosok között. E két iparág kapcsolódásából jött a hangszerkészítés, amelyben a pécsi Angster József orgona- és harmóniumgyára vált messze földön híressé.

Angster József 1834-ben született, a délkelet-dunántúli Kácsfaluból származott. (Az alapító esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy 2017-ben megjelent Angster József naplója, így pályáíve könnyen követhető. [Lásd: Angster 2017] Falusias körülmények között, egy nádfedelees vályogházban nőtt fel. Állítólag már gyermekkorában kis hangszereket készített és muzsikált is. [Angster 1999. 75.] Angsternek nem voltak orgonakészítő ősei; szülei 1850-től iparostanoncnak adták Eszékre, ahol asztalosnak tanult, majd iparos vándorútra ment. Két évig Temesvár környékén, majd tíz évig nyugat-európai területeken – ezenközben öt évig Bécsben – tanulta az orgonakészítői mesterséget. [PL 2010. 1. 39.] Az akkor elérhető legmagasabb képzettséggel tért haza. 1867-ben telepedett le Pécsett, s hozta létre saját vállalkozását. Viszonylag sok megrendelést kapott, első jelentősebb orgonája 1869. március 21-én szólalt meg először a pécsi zsinagógában. [Angster 1999. 74.]

A folyamatos fejlődés eredményeképpen a vállalkozás dinamikusan növekedett, az 1890-es évek elején 50–60 munkást, míg a világháború előtti időkben különböző források szerint már 110–120 embert foglalkoztatott. [Thirring 1912. 303.] A növekedés során mindig kinőtte üzemi helyiségeit a cég, így állandóan költöznie kellett, az ötödik költözködés eredménye már egy végleges telephely lett: a József utca 30. szám alatti telken rendezkedhetett be az orgonagyár tulajdonosa, amihez a későbbiekben megszerezte a Mária utca 35. számú ingatlant is. [PL 2010. 1. 39.] Így együttesen a belváros északi részén egy igen kiterjedt, többemeletes épületekkel is rendelkező gyáregység jött létre. Az üzemben egy 4 lóerős gőzgépet működtettek, amivel fűrészeket, fúrókat, esztergákat hajtottak meg. Alapanyagot részben hazai kereskedőktől vásárolt (vasat, fát), ugyanakkor importból, főleg angol területekről szerezte be az ónt és az ólmot. [Várady 1896. 605.] A 100. orgonát a pécsi székesegyház

számára készítette 1889-ben, amit az épület újjáépítésének elhúzódása miatt csak 1891-ben avattak fel. [Angster 1999. 79.]

A gyár növekedése állandó technikai és technológiai fejlesztéseket feltételezett, ennek során 1909-ben – felhasználva az állami segítyt is – Diesel-motoros hajtással több, mint egy tucat munkagépet telepítettek a gyárba. [Angster 1999. 81.] A piac adott volt, s mivel igen magas minőségű termékekről volt szó, így egyre jelentősebb intézmények számára szállíthattak Angster-orgonát. Csak néhány példa a hazai nevezetesebb helyekről: a pécsi és a kassai székesegyház, a budapesti Kálvin téri templom, a szintén fővárosi Szent István Bazilika, a pécsi belvárosi templom, a győri, a kolozsvári templom stb. [Angster 1999. 78.] Nagyon lényeges ugyanakkor az export is: az Angster-orgonák gyorsan meghódították az osztrák piacot is, kiszorítva onnan a nyugati termelőket. A legnagyobb üzleti ellenfél az ausztriai székhelyű, de budapesti üzemmel is rendelkező Rieger-testvérek gyára volt, amellyel szemben elnyerték a budapesti bazilika orgonagyártási megbízását. [PK 1903. 04. 07.]

A gyors piachódítást az Angster-orgonák minősége támasztotta alá. Angster nemcsak adaptálta a nyugat-európai építőtechnikát, hanem tovább is fejlesztette azt, s így a történeti Magyarország legkiválóbb orgonáinak építője lett. [Szita 1995. 133–134.] Ezen újítások közül nem egy az orgonatechnika történetében zseniális találmánynak számított. A technikát folyamatosan fejlesztette. Eleinte még csak 12–20, később már 40, a budapesti bazilika esetében pedig már 65 regiszteres orgonát gyártott. Az Angster-gyár önmagában nem volt nagy gyár, pécsi méreteken is inkább közepesnek mondható, ám a korszerű gyártástechnológia végeredményével nagyon mélyen beírta magát a város történetébe. Az alapító gyártulajdonos 1918-ban halt meg, a gyár két fia (Emil és Oszkár) kezén öröklődött tovább. [PL 2010. 1. 40.]

Vállalkozások és innovációk az élvezeti termékek piacán

1. A Littke-pezsgőgyár

A gyorsan polgárosodó pécsi társadalomnak a 19. század közepétől fogva jelentősen átalakultak a fogyasztási szokásai. Kialakult és erősödött egy egyre jobb anyagi feltételek között élő középpolgárság, amely személyes fogyasztását már nyugatias módokon képzelte. Világos jele volt ennek a kávéházak, éttermek, szállodák szaporodása, az elitet kiszolgálni hivatott boltok, a minőségi termékeket árusító üzletek megjelenése stb. Ebbe a sorba tartozott az élvezeti termékek piacán bekövetkező keresleti változás is, köztük a nyugati világra jellemző pezsgőfogyasztás fellendülése. E folyamatban meghatározó szerepe volt a pécsi Littke-családnak, amely három generáción át Dél-Dunántúl legismertebb pezsgőgyártója volt.

A Littke família eredetileg Lengyelországból származik, a 18. század elején telepedtek le Pécsre. Előbb a külvárosban éltek, majd néhány generáció alatt a textíliákkal, ruhakereskedelemmel, szabással foglalkozván kisebb vagyonra tettek szert, így sikerült a belvárosban ingatlant szerezniük. A reformkorra már a város elismert polgári családjává váltak. Az 1840-es években már a Fő tér délkeleti sarkán álló házban lévő lakás és szabászati műhely mutatta az előrelépést. [Szirtes 1999] Ebben a családban született 1809-ben Littke Lőrinc, aki kezdetben folytatta az ősei foglalkozását, a szabómesterséget és textilkereskedelmet, de érdeklődése egyre inkább más gazdasági ágak felé fordult. Littke

iparos vándorútja során bejárta a nyugati országokat, ahol kiváló mesterek műhelyében tanulta szakmája fortélyait. Hazatérve gyorsan haladt előre, s jelentős vagyonra tett szert. Jól házasodott: az ismert szövetkereskedő lányát, Taitl Johannát vette feleségül. Littke a textilkereskedelem helyett egyre inkább a pezsgőkészítés felé orientálódott, s az 1850-es években határozott lépéseket tett terve megvalósítására.

A családi hagyomány szerint az áttörést az hozta meg, hogy 1858-ban két borkereskedő testvére nyakán maradt egy jelentősebb árumennyiség, s ez tette lehetővé a pezsgőgyártás elindítását. Littke egyre több szőlőt vásárolt Pécsen, s kiépítette az 1859-től már működő pezsgőgyárát. Vállalkozását a több lábbon állás jellemezte: egyszerre foglalkozott szőlő- és gyümölcsstermeléssel, bornagykereskedéssel és pezsgőgyártással. Littke az újat kutatta, olyasmivel akart előállni, amiben jelentős hozzáadott többlet van a megszokotthoz képest. Pezsgőgyártó üzemét a Scitovszky tér 7. (ma: Sétatér) szám alatt építette föl, amely alatt 27 méter mélyen, ötszintes pincerendszer helyezkedett el. [Leírása: Szirtes 1999] 1859-től egy francia eljárást megszerezve s azt adaptálva indulhatott meg a pezsgőgyártás felfuttatása. Az eljárás eleinte megegyezett a francia pezsgő gyártásával. [Szita 1995. 133.] Később már arra törekedett, hogy különböző, de igen egyedi ízekben termeljen pezsgőt, amely azonosítható, s a nevéhez kapcsolódik. Jelen esetben tudatos márkaépítésről van szó. A pécsi közönség igen kedvelte a Littke-féle pezsgőket. A cég legkedveltebb terméke a *Dry-Dry* és a *Sport* pezsgők voltak. [Ágh 1894. 250.] A pezsgőgyár jellegéből következően – akárcsak általában a helyi élelmiszeripari üzemek – nem volt túl nagy, 1906-ban a pezsgőborgyár Pécsen 45 munkást foglalkoztatott, gépparkja 20 LE-t teljesített. [T. Mérey 1999. 27.] Piacai a helyi igények kielégítése mellett egyre szélesedtek, 1870 után már Svájcba, Ausztriába, az 1890-es évek után pedig a délkelet-európai területek felé is exportáltak. A svájci export azért is lényeges, mert ott hagyományosan a francia pezsgőkkel kellett versenyeznie a pécsi vállalkozónak. A kortársak elég egybehangzóan nyilatkoztak az országban elsőrangú gyártónak számító pécsi gyárról.

Littke Lőrinc sokoldalú vállalkozó volt. Hamar felismerte a 19. század második felének konjunktúráját, a kereslet gyors bővülését, s mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalkozásain túl újabb és újabb területeken próbálta gazdaságát bővíteni. Már az 1840-es években is részese volt Pécs határában egy kisebb szénbánya-társaságnak: 1851-ben kiépítették a Flórián aknát. Később újabb területet vásárolt, ahol megnyitották a (Littkéről elnevezett) Lőrinc aknát. [Babics 1952g Littke több más ingatlant is szerzett. A Búza téren emeletes nagy házat épített, amelyet kaszárnyaként üzemeltetett. A Fő tér északkeleti sarkán működő kávéház emeletén helyezkedett el a fényűzően berendezett lakása. [Szirtes 1999.] A pezsgőgyáros vagyonsodása mellett tagja volt a város törvényhatóságának is.

Az alapító vállalkozó 1879-ben meghalt, a gyárat fia, Littke József vitte tovább. Akárcsak a Zsolnaynál, itt is azt láthatjuk, hogy a második generációra esik a vállalat bővítése, az új piacok felkutatása, a stabil működés megteremtése. A Littke-pezsgő is több magyarországi vásári díjat nyert. Az 1885. évi budapesti kiállítás sikere után megnyílt az út a külső piacok meghódítására. (Állítólag a kiállításon 10.000 palack Littke-pezsgő fogyott el.) [Várady 1896. 636.] 1891-ben Ferencz József is meglátogatta a pécsi pezsgőgyárat, majd nem sokkal ezután a cég elnyerte az udvari szállító címet, Littke József pedig a Ferencz József lovagkeresztet. Az

1896. évi országos milleniumi kiállításon a baranyai nagybirtokos, Biedermann Ottó mellett a Littke-gyár is állami aranyérmét kapott. [PF 1896. 04. 08.] Mindezt készpénzre lehetett váltani, hiszen a századforduló felé már több mint egy tucat országba szállítottak pezsgőt. Littke József is – apjához hasonlóan – számos társadalmi szervezetnek volt tagja, így többek között 10 éven át a Pécs-Baranyai Kereskedelmi- és Iparkamara elnöki posztját is betöltötte. (PN 1902. 08. 13.; Lenkei 1922. 125–126.) 1902-ben bekövetkezett halála után [PK 1902. 08. 18.] a gyárat fia, ifj. Littke József (1872–1937) vitte tovább, aki tovább korszerűsítette az üzemet. A harmadik generációt képviselő Littke József 1912-ben lőrinci előnévvel nemesi címet szerzett. [Baranyai 2001]

2. A Hirschfeld-sörgyár

Sörgyártással már régóta foglalkoztak Pécsen, amit a város németes jellege, s ebből következően a fogyasztói szokások is magyaráltak. A magyarországi söripar óriási karrier előtt állt, hiszen az 1850-es évektől kezdve gombamódra szaporodtak a kisebb-nagyobb serfőzdek szerte az országban. 1851-ben már 773 serfőzde volt Magyarországon, ám a későbbiekben erős koncentráció ment végbe az ágazatban: 1907-ben már csak 89 sörgyárat jegyeztek fel. [Harcos 1973. 74.; Söptei 2003.; Katus 1978. 368–369.] A hagyományos kisebb serfőzők mellett a jövő a gyáriparé volt. Pécsen a 19. század közepén kettőt, majd a század végén egy sörgyárat alapítottak. A század vége felé – kortársi számítás szerint – a pécsi sörgyárak együttes termelése megközelítette a 10.000 hl-t. [Várady 1896. 637.]

Az első nagyobb sörgyárat Hirschfeld Leopold (1798–1893) Bonyhádról Pécsre költöző gabonakereskedő alapította. Az izraelita vállalkozó kereskedelmével behálózta a Délkelet-Dunántúlt, s több serfőzőmesternek is szállított gabonát. A szabadságharc alatt udvari szállító volt. [PL 2010. 1. 303.] A gyors sikereket annak is köszönheték, hogy a gyár fiatal kitűnő vegyésze, Emmanuel Kristian Scharbach a felhasznált mecseki karsztvízhez készített főző technológiát, amely egyébként a korban szokásos németes – osztrákos gyártásrendszer volt. [Szita 1995. 132.] Az üzleti sikerek az 1870–80-as években már nemcsak a városi forgalmazásból adódtak, hanem abból is, hogy a vállalat értékesítése már a délkelet-dunántúli régió egészére kiterjedt, amit a vasútépítés is elősegített, hiszen viszonylag gyorsan tudtak terméket eljuttatni a bővülő piacokra. [Harcos 1973. 68.]

De nagy volt a konkurencia is. Nem véletlen, hogy az alapító fia, Hirschfeld Sámuel (1844–1910), aki az 1870-es években átvette apja üzemének irányítását, szinte folyamatos fejlesztési programot valósított meg saját üzemében. Az egyik nagy kérdés a gyenge pécsi vízellátás miatt a sörgyár saját vízbázisának megteremtése volt. Ennek érdekében Hirschfeld fúrást végeztetett a Bálicsi-völgyben, s az így kiépített kútból egy 813 méteres öntöttvas csövekkel vezette a vizet saját üzemébe. [Harcos 1973. 71.] Állandóan bővítette a gyár területét, amihez a szomszédos telkeket is megvásárolta. A sörgyártáshoz, valamint a minőség megőrzéséhez szükséges volt egy saját jéggyár megépítése, ami 1910-re elkészült (a jég fölös részét értékesítették). 1906-ban már 150 lóerős gépparkkal rendelkezett a gyár. [T. Mérey 1999. 27.] A minőséggel nem volt probléma, amit több elnyert díj is világosan bizonyít. 1888-ban nyerte el Hirschfeld Lipót technikai újításaival a Pécsi Általános Kiállítás aranyérmét, amit a korban korszerűnek tartott hűtőberendezésért ítéltek oda. (Harcos 1973. 64.) Az 1896. évi milleniumi rendezvényeken a Hirschfeld sörgyár is részt vett, s „termékeire aranyérmét kapott”.

[Garadnainé Donát 1996. 275.] A termék a kor divatjának megfelelően pilseni típusú világos, valamint bajor módszer szerint előállított barna sör volt. Az értékesítés növelésére egyre több kocsmát béreltek ki, így például 1907 júliusában bérbe vette a Kossuth Lajos utcai kocsmaházat, amit aztán tovább adott bérbe. A Hirschfeld-gyárnak elvülhetetlen érdemei vannak a pécsi reklám megteremtésében, a korabeli helyi sajtóban szinte állandóan találkozhatunk a gyár termékeire való felhívásokkal. Tegyük még hozzá a működéshez, hogy az alacsony bérek miatt igen erős volt a gyárban a szakszervezeti mozgalom, több látványos bérmozgalom is lezajlott a századforduló környékén. [Népszava 1906. 07. 10.; 1912. 06. 27.]

A fejlődés külső tökeerőt feltételezett, ennek érdekében a sörgyár 1911-ben részvénytársasággá (Hirschfeld S. Sörgyár Részvénytársaság) alakult át. [Harcos 1973. 86.] 1911-ben az új főtulajdonos, Fuchsl Arnold folytatta elődje nagyszabású fejlesztését, ekkor már a fejlesztés alapvetően gépészeti beruházásokat igényelt. 1912 után indultak meg a nagyszabású munkák, amelynek során megnövelték a gyártókapacitást, új gépházakat építettek, gőzgépeket és villamos árammal működő gépeket helyeztek üzembe, a víz fogadására hatalmas tározókat alakítottak ki. 1914-re fejezték be a fejlesztési programot. 1917. március 15-től megváltozott a cég neve is: a gyár a Pannónia Serfőző Részvénytársaság nevet vette fel. [Harcos 1973. 109.]

3. A Sörház utcai Scholz sörgyár

Volt egy másik sörgyár is, mégpedig a Sörház utcában. Itt volt a város régi sörfőzője, amit különböző személyek béreltek korábban. 1853-ban az üzletszabaddalmi jogot Scholz Antal (1811–1887) nyerte el, aki nagyüzemi sörfőzést alakított ki. [Márfi 2000] Scholz sziléziai német volt, iparos vándorútja során került Hőgyészre, Ercsibe, majd benősült a gazdag Haidekker-családba. (PL 2010. 2. 196.) A Scholz-gyárban jelentős fejlesztések révén az 1880-as évek elején már 5000 hl sört termeltek, ami 20%-kal több volt, mint a Hirschfeld-gyár termelése. [Márfi 2000] A vállalkozó 1887. évi halála után két fia, ifj. Antal és Gyula vitte tovább a gyárat. 1893-tól az üzem gőzerővel működött. A sörgyártáshoz szükséges alapanyagok közül a sörárpát Baranyából és a szomszédos megyékből szerezték be, míg a komlót Csehországból hozták. [Várady 1896. 637.] A Millenium korában a cég leghíresebb termékei a Verseny, a Korona és a Bak sörök voltak, amiket palackos és hordós kiserelésben is forgalmaztak. A 19. század vége felé a Scholz-gyárban átlagban 30 embert foglalkoztattak. A tulajdonosnak a Sörház utcában, a gyár melletti kerthelyiségen kívül a Tettyén is volt egy sörcsarnoka. A Scholz sörcsarnokot (Sörház utca 8.) 1888-ban a Pécsi Önkéntes Tűzoltók báljával adták át; a cég söreit mérték, a pécsi sör kultuszát hirdette, s felváltva játszottak benne katona- és cigányzenekarok. A sörcsarnok a pécsiek kedvelt szórakozóhelye, s egyben híres párbajhelye is volt. [PL 2010. 2. 197.] A Scholz Antal sörgyár részt vett az 1888. évi pécsi Országos Kiállításon is, ahol külön pavilont kapott. [Pilkhoffer 2004. 287.] A helyi fogyasztáson túl a gyár piacai Horvát-Szlavónország területére is kiterjedtek. [Várady 1896. 637.] 1893-ban a két örökös (Antal és Gyula) nem tudta együtt vezetni a gyárat, Antal kiszállt, s új gyárat alapított. A Sörház utcai sörgyár Scholz Gyula vezetése alatt azonban nem bírta a versenyt, a 20. század elején egyre kilátástalanabb helyzetbe került. A vállalkozást 1910-ben felszámolták. [PL. 2010. 2. 197.]

4. A mezőgazdasági sörgyár

Pécs harmadik sörgyárát 1893–94-ben építette föl ifj. Scholz Antal (1850–1902) az Üszög felé, a városból kivezető (ma) Mohácsi út jobb oldalán. (A gyár épületeinek maradványai még ma is láthatók a malom utca végében, lepusztult állapotban.) Ifj. Antal külföldön folytatott tanulmányokat. Szerencsésen házasodott: Eszék egyik gazdag polgárlányát, Seper Ilkát vette feleségül. [Trebbin é.n.] A családi örökségből és a hozományból, összesen 250.000 forint befektetéssel építette fel új gyárát. Az alapításkori neve Scholz Antal Sörfőzde és Malátagyár volt. Az üzem a várostól kocsin fertály órára (kb. 2 km távolságra) feküdt a belvárostól. A tulajdonos a saját költségén makadám-bekötőutat épített. Emeljük ki a kortárs azon véleményét, hogy a sörgyár a kor legmodernebb technikáját vonultatta fel, villanyvilágítással volt ellátva, s a gyár „...közvetlen közelében van egy colossális terjedelmű sörpavilon”. [Ágh 1894. 251.] A gyár termékei között a legkeresettebb a világos *Sport sör* volt, de ezen kívül gyártottak ászok és baksört is. Az 1906. évi gyáripari statisztika szerint 50 munkás dolgozott, a gyárban, ugyanakkor a gépparkja 58 LE gőzerővel bírt, tevékenységével pedig sört és malátát állított elő. [T. Mérey 1999. 27.] A tulajdonos a gyár mellett lakott, házat szép park vette körül.

A gyár mellé építették föl bajor mintára az Abbázia sörcsarnokot. A reprezentatív sörcsarnok 60 m hosszú, 10 m széles faépítmény volt, nagy üvegablakokkal bírt, kb. 1000 ember fért el benne. Egy része egy épülettel kapcsolódott össze, ahol télen fogadhattak vendégeket. A csarnok előtt nagy parkot alakítottak ki, ahol különböző zenés rendezvényeket tarthattak. [PN 1894. 07. 15.] A pécsiek szívesen jártak az Abbáziába, amely közel esett az üszögi állomáshoz, nyári multságokat és jótékonyági ünnepélyeket tartottak ott. Vasárnaponként ún. Abbázia személyvonatokat is beállítottak, amelyek Pécs-külváros és Üszög között közlekedtek, hogy a mulatozó közönség hazaszállítása ne ütközzön nehézségekbe. [Lenkei 1922. 191.]

Scholz Antal 1902-ben váratlanul meghalt, s az özvegye irányítása alatt problémák adódtak a gyárral. A nehézségek miatt tőkebevonásra volt szükség, ezért 1908-ban a céget 1,25 millió korona alaptőkével létrehozott részvénytársasággá szervezték át (Mezőgazdasági Sörgyár és Gözmalom Rt.), amelyben a Pécsi Takarékpénztár volt a legnagyobb tulajdonos. A gyárban gőzüzemű sörgyártás mellett malátagyárat üzemeltettek, ezen kívül sertéshízlalást és jéggyártást végeztek. Az Rt. kartellszerződést kötött a Hirschfeld-gyárral, ami által a régi Scholz Gyula cég került rossz helyzetbe. [Harcos 1973. 78.] Az Rt. helyzete stabilizálódott, 4–5% osztalékot is tudtak fizetni, de 1915-től kezdve újra rossz idők jöttek; majd pedig a trianoni elcsatolások miatt piacai részét el is veszítette, így az 1920-as évektől újra át kellett alakítani a vállalkozást. [PL 2010. 196.]

Egy igazi self made man: Engel Adolf

Van egy igen érdekes alakja a helyi innovatív vállalkozóknak, mégpedig Engel Adolf, aki az egyik legsikeresebb vállalkozó volt Pécsen a dualizmus korában. Munkássága egy igen érdekes vállalkozói stratégiát mutat. (Akárcsak Angster József esetében, Engel Adolf nyomtatásban megjelent életrajzi visszaemlékezése is megkönnyíti a vállalkozói pályáiv

felrajzolását.) [Lásd: Jánosi Engel 2008] Az izraelita családból származó Engel a semmiből indult, s egyéni akaraterejéből vált a város egyik meghatározó üzletemberévé. Mindezt jól mutatja, hogy – mivel apja a gyermek négy korában meghalt, s igen szerény körülmények között nőtt fel – 11 évesen már maga kereste a kenyerét, utcai kereskedelem formájában árult különféle értéktelen tárgyakat, szabad idejében pedig egy fűtetlen szobában olvasott és tanult. [Jánosi Engel 2009] Engel 16 évesen már 160 forintos megtakarítással rendelkezett. Dohányvásárlásokba kezdett, Godisárol vásárolt dohányt, „...*heteket töltve el a dohánymezőkön, éhezés és nélkülözés közepette, csak szilvát és kenyeret fogyasztva*” – írta róla a jelenkor krónikása. [Szirtes 1998. 46.] Házassága révén stabilizálódott a helyzete, a Lyceum utcában nyitott bútor- és ruhaüzletet, ahol az üzletmenet érdekében néha még a bútorait is eladta, s a földön aludt.

Engel Adolf figyelme a 19. század közepén egyre inkább az építőipar, s főleg a faipar felé irányult. A faipar számos ágazatának a növekedő város, a szaporodó épületek, s az egyre magasabb minőséget elváró társadalom kereslete állandóan lehetőségeket biztosított. Ne felejtjük el, hogy a korai kapitalizálódás, főleg néhány ipari ágazat fejlődése óriási mennyiségű faanyagot igényelt (ilyen volt például a vasút, a bányászati tevékenység, a hajózás, az építőipar stb). Nem véletlen, hogy városunkban is gyorsan szaporodtak a faipari cégek. Az 1898. évi gyáripari felmérés szerint Pécsen volt már két parkettagyár, egy hordógyár, egy kaptafagyár, valamint ott volt a Hoffmann-féle épület- és bútorasztalos gyár is. [Gyáripari statisztika 1898.] Ezek az üzemek mind 20 főnél többet foglalkoztató vállalatok voltak. A felsorolást természetesen ki kell egészítenünk a DGT pécsbányai fűrésztelepével, amely a bányai ipari cég faanyagát üzemben belüli szervezeti rendszerben biztosította. [DGT 1894. 35.] Az első világháború előtti két évtizedben a legnagyobb pécsi faipari cég az Engel Adolf és fiai parkettagyár volt.

Engel kezdetben még csak külföldi faanyagot árusított telepén. Az 1850-es évektől Pécsen valóságos építkezési láz tört ki, amely során egyre több középületet emeltek, aminek jelentős faigénye volt. Kortársi adatok szerint 1844–1894 közötti ötven év alatt 27 középületet hoztak létre a város költségén, s akkor még nem is beszéltünk a magánérős lakásépítkezésekről és a gazdasági beruházásokról. [Ágh 1894. 216–217.] A vasút megjelenése is jelentős hatást gyakorolt a fakeserletre, s külön ki kell emelnünk Engel Adolf üzleti lehetőségei közül a DGT pécsi bányáinak faszükségletét, amely óriási piacot biztosított a vállalkozó számára. 1863-ban gőzfűrészeléssel kezdett foglalkozni, majd pedig parkettagyárat létesített. [Vörös 1999. 133–138.] Engel Adolf pécsi faipari vállalkozása a városában 70–100 főt foglalkoztatott, ám ha a feldolgozóipari üzemhez hozzátesszük az általa az erdőgazdálkodásban, fakitermelésben, szállításban stb. foglalkoztatottak számát is, akkor már egy 250–300 fővel működő vállalkozás képe sejlik fel a kutató előtt. [Várady 1896. 608.]

A parkettagyár építése már 1860-ban elkezdődött, amit aztán a tőkeerőnek megfelelően folyamatosan bővítettek. Az 1890-es évek elején a gyár már egy kazánhelyiséggel, egy gépházzal, három részből álló fűrészüzemmel, faaprító műhellyel, valamint szárító és feldolgozó helyiséggel rendelkezett. Emellett volt a gyár területén lakatos, asztalos és kovácsműhely is. Nagyon lényeges volt a nagy tömegű fa szállítása szempontjából, hogy az ipartelep a vasúttal egy iparvágány kötötte össze, amely mellett egy jelentős méretű faraktár

helyezkedett el. A gyári gőzgépek teljesítménye az 1890–1910 közötti korszakban különböző adatok szerint együttesen mintegy 75–80 LE-t tett ki, a gőzgépekhez tüzelőanyagként kőszén, fahulladékot és fűrészport használtak. A gyár az 19. század vége felé már villanyvilágítással is rendelkezett, évi termelőképesége 8000 m³ metszett anyag és 25.000 m³ talajkocka-parketta volt. A nyersanyagot Svájcból és a karintiai területekről szerezte be. Sokfajta fával foglalkoztak: tölgyfát, diófát, kőrisfát, szilfát, bükköt és fenyőfát egyaránt feldolgoztak. Ismert volt a vállalkozó szociális érzékenységéről, munkásait viszonylag jól fizette, s különböző szociális juttatásokban részesítette őket. [Várady 1896. 608.]

Az Engel Adolf-féle cég komoly piaci eredményeket és egyben minőségi elismerést szerzett a dualista korszak első időszakában. A dél-dunántúli területen két nagy faipari cég versenyzett egymással: a nagykanizsai, később beliscsei központú Gutmann, valamint a pécsi Engel-cég, ám a verseny végül is szakosodáshoz vezetett: a nagykanizsai cég elsődlegesen a vasúti társaságoknak, az Engel-cég inkább a bányának és parkettavásárlóknak termelt, ami arra mutat, hogy az óriási kereslet ellenére is a kínálat még nem telítette a piacot. [Kaposi 2014. 191–192.] A dél-dunántúli területek mellett a külső piacokon is jól szerepelt az Engel-cég, érdeklődése elsődlegesen a Monarchia nyugati részeire irányult, de az osztrák piacon kívül termékei eljutottak Németországba, Franciaországba és Svájcba is. [Ágh 1894. 241; Vörös 1996. 278–279.] Számos díjat nyertek el. 1864-ben az Országos Iparegyesület ezüstérmét kapta a cég a versenyképességért. Az 1876. évi szegedi országos kiállításon is kapott elismerést a vállalat, de az összes díja közül kiemelkedik az 1878. évi párizsi világkiállításon szerzett aranyérem, a bécsi és a budapesti aranyérem, valamint az 1888. évi pécsi kiállítási aranyérem.

A párizsi díj nagy elismerést hozott, ugyanakkor megnyitotta a külső piaci értékesítés lehetőségét. Az Engel-féle vállalat kilépett a dél-dunántúli érdeklődés teréből, s egyre inkább a Monarchia keretrendszerében gondolkodhatott. [Vörös 1999. 133–138.] A terjeszkedéshez és a piacokhoz tartozik az is, hogy Engel Adolf 1884-ben Sándor nevű fia számára megvette az osztrák-magyar határ túlsó oldalán lévő Barawitzka-féle parkettagyárat Ober-Döblingben. Egy évvel később. 1885-ben harmadik fia, Engel Gyula számára megszerezte gróf Draskovich Dél-Baranyában lévő ócsárd-pazdányi birtokát. [Jánosi Engel 2009. 43.] Dél-Dunántúlon is terjeszkedett a vállalat, így például 1878-ban megnyitották a barcsi és a szigetvári fióktelepeket. (Barcs kapcsán ne felejtsük el megjegyezni, hogy a korszak legdinamikusabban fejlődő városainak egyike volt, amúgy a cég telepei 1911-ig működtek ott). Ezen kívül Szentlőrinc is bekerült a vállalat érdekkörébe, ahol 1892-ben állította föl Engel Adolf a gőzfűrész-telepet, amely 7200 m²-en helyezkedett el, s évi 3000 m³ készített, 30 munkást dolgoztatva. [Várady 1896. 608.]

Érdekes ugyanakkor, hogy Engel Adolf faipari vállalkozásai mellett alapítói munkája hihetetlen széleskörűvé vált. Az 1850-es évek közepe felé megnyitotta a város első szénraktárát. 1856-ban három pécsi polgárral együtt elkezdte a balokányi uszoda felépítését, amit aztán majd egyedül fejezett be. 1860-ban megvásárolta a vagyont elszóró báró Wenckheim Viktortól 20.000 Ft-ért a Czindery-kertet a hozzátartozó fürdővel együtt. [Kaposi 2012. 82–83.; Jánosi Engel 2009. 29.] 1863-ban ugyanott gőzfűrésztelepet létesített, majd a nyersanyag biztosítása miatt erdővásárlásokba kezdett. 1870-ben megvette Somssich Páltól a

kiváló szőlő- és bortermeléséről híres simonfai birtokot. [Jánosi Engel 2009. 37.] 1878-ban a kincstártól vette meg a már hat éve hirdetett Felsőmindszent-Szatina birtokot 30.000 Ft-ért. [Jánosi Engel 2009. 39.] 1880-ban Montenuovo Alfréd hercegtől a mecsekszentjánosi uradalmat vásárolta meg (ez után kapta nemesi címéhez a „jánosi” előnevet). Jelentős volt a házépítési tevékenysége, így például ő építtette fel a Széchenyi tér és a Perczel utca sarkán álló ún. Lóránt-palotát, amely a város egyik rangos épületét jelentette; a Rákóczi úton is épített egy kétemeletes házat, s a Hal tér sarkán is az ő háza állt. [Vörös 1999. 134–136.] S végül ne felejtjük el a kőszénbányászat területén végzett kutatásait és vállalkozását, ami a komlói szénkitermelés elindítását hozta. [Szirtes 1998. 49.] Mindebből látható, hogy Engel Adolf esetében vállalkozásai, cégalapításai igen sokrétűek, amiben pénzt értett, azt megragadta (szemben mondjuk Zsolnayval, ahol a különböző tevékenységek egy célt szolgáltak, mégpedig a kerámiagyár növekedését).

Az igen szép kort megélt Engel Adolf a 19. század vége felé Bécsbe költözött, a pécsi cégben végzett munkájától visszavonult. Ez persze nem hirtelen jött ötlet volt, a vállalat már 1876-tól amúgy is átalakult, hiszen két fiát bevonta a vezetésbe, s *Engel Adolf és fiai* néven társas vállalkozássá szervezte át cégét. [Központi Értesítő 1876.] A faipari cég az alapító 1903-ban bekövetkezett halála után is tovább működött, bár eddigre jelentősen megváltoztak a külső feltételek: az építési konjunktúra lendülete is megtört, s a bányák is kiépültek Pécs környékén.

A pécsi ipari vállalkozások struktúrája a századforduló idején

Korábban bemutattuk, hogy milyen is volt a pécsi gazdaság a 19. század közepén. Vizsgálatunk végén érdemes arra is ránéznünk, hogy milyenné vált a dualizmus vége felé. Az egyértelmű, hogy a fél évszázad alatt szinte minden téren sokat változott a pécsi gazdaság. Kialakult a gyáripar, gyors ipari és bányászati növekedés ment végbe, jelentősen fejlődött a nagy- és kiskereskedelem, jóval fejlettebb lett az infrastruktúra. De legalább ennyire fontos, hogy a 19–20. század fordulójára Pécs olyan várossá vált, ahol a társadalom komfortérzete is sokat javult (vízvezeték-építés, áramellátás, gázszolgáltatás, villamos stb.). A háború előtt mintegy 50.000 lakosával [Népszámlálás 1910. 12.] Pécs a korabeli Magyarországot tekintve a tizenkettedik legnagyobb népességgel rendelkező város volt, ugyanakkor a szűkebb dél-dunántúli vidéken messze a legnagyobb településként csaknem 20.000 fővel előzte meg a térség legnagyobb kereskedelmi központjának számító Nagykanizsát. Az iparosodás átalakította a város területi rendszerét is, ami főleg a történelmi városmagon (városfal) kívül elhelyezkedő külvárosi területek növekedésében látszik. Ezt jól mutatja, hogy míg az 1820-as évek vége felé az iparúzők csaknem kétharmada a történelmi Belvárosban élt és dolgozott, addig a 19. század végén egyre inkább a külterületeken élő iparosok kerültek fölénybe. [Pécs ezer éve 1996. 181.]

Érdemes arra is ránézni, hogy a gazdasági fejlődés eredményeképpen milyen volt a városban működő ipari vállalkozások struktúrája. A vállalkozások száma a vizsgált korszakban nagyon gyorsan növekedett. Míg 1876-ban 679, addig 1910-ben már 2127 ipari vállalkozás működött Pécsen. [Iparstatisztika 1876.; Foglalkoztatás 1910. 1032.] Hasonlóan az ország más városaihoz, a helyi ipari vállalkozások is döntően kis- és középvállalkozások voltak.

A pécsi ipari vállalkozások és az általuk alkalmazott munkaerő 1910-ben

Iparág	Vállalkozások száma	Alkalmazottak száma	Egy vállalatra eső alkalmazotti létszám (kerekített értékek)
Vas- és fémipar	76	759	10
Gépgyártás, közlekedési eszközök gyártása	69	758	11
Kő-, föld- és agyagipar	29	967	33
Fa- és csontipar	114	440	4
Bőr-, sörte-, szőr- és tollipar	25	192	8
Fonó- és szövőipar	57	56	1
Ruházati ipar	1185	1305	1
Papíripar	8	8	1
Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása	152	667	4
Vegyészeti ipar	8	103	13
Építőipar	161	639	4
Sokszorosító-és műipar	24	173	7
Szállodás-, vendéglős- és kávéipar	219	432	2
Összesen	2127	6499	3

Forrás: Foglalkoztatás 1910. 1032. adatai alapján számolva. (A szénbányát a korabeli statisztikai felvételek nem sorolták az ipari tevékenységek közé, ezért nem szerepel a kimutatásban.)

Adataink alapján a századfordulón Pécsen a szénbánya nélkül számolva 22, 1910-ben pedig már 38 olyan vállalat volt, amelyben a foglalkoztatás meghaladta a korabeli értelemben vett statisztikai gyári határt, vagyis a 20 főt. 1910-ben a 38 gyárban összesen 3405 főt foglalkoztattak, vagyis az egy gyárra jutó alkalmazotti létszám 90 fő volt. A város legnagyobb üzeme a Zsolnay gyár volt 701 fős foglalkoztatással. Láthattuk ugyanakkor a korábbiakban, hogy a jelentősebb innovációk döntően a gyáripari rendszerhez kapcsolódtak.

De az is látható a táblázatból, hogy a gyors gyáripari fejlődés ellenére a kisiparnak különleges helyzete volt Pécs ipari struktúrájában: a városban lévő ipari vállalkozások alapvetően kisipari jellegűek voltak. 1910-ben a segéd nélküli vállalkozásokból 1203, az egy segéddel működő vállalkozásokból 319 darabot találunk. Ha tovább boncolgatjuk adatainkat, kiderül, hogy az 5 főnél kevesebb dolgozót foglalkoztató ipari vállalkozásokból összesen 1938 működött Pécsen, ami az összes ipari vállalkozás 91%-át tette ki. [Foglalkoztatás 1910. 1032. alapján]

A kisiparban a kortársak általában egy olyan ágazatot láttak, amelyben nagyon sok probléma jelentkezett, így például a gyáripar miatti pozícióvesztés, a kontármunka előtérbe kerülése stb. [Kamarai jelentés 1894.; Ágh 1894.] A pécsi kisipar legjelentősebb ágazata a textilipar volt; a ruházati ipar keretén belül a városban 1185 vállalkozás működött, amely az összes ipari vállalkozás (2127) 56%-át, tehát jóval több, mint a felét tette ki. Ugyanakkor a ruházati ipar összes segédszemélyzete csak 1305 fő volt. Vagyis egyértelmű, hogy Pécsen a ruházati iparon belül volt a legtöbb vállalkozás, ám ezek döntően egyéni vállalkozások voltak. Természetesen egy szabóműhely vagy más hasonló ipari tevékenységhez nem kellett nagy műhely, igazából egyetlen szobába s egy kisebb raktárhelyiségbe be lehetett zsúfolni mindent, ami a

vállalkozáshoz szükséges volt. A szabóipar a kortárs véleménye szerint alapvetően két részre oszlott. Egyrészt voltak a mérték utáni szabóságok, ahol kevés volt a jó munkás, de azokat jól fizették, s ugyanakkor az ilyen szabóságok igen magas színvonalon dolgoztak, s a vásárlók is elvárták a jó minőséget. A másik csoportot a ruhakereskedéseknek dolgozó szabók képezték, akik sokszor hitvány munkát végeztek, s munkásaikat is gyengén fizették; ezeknél olcsó volt a szövet és a munka is. A női szabósággal főleg nők foglalkoztak a századforduló körül, de túlnyomóan háziipari keretek között. [Várady 1896. 625.]

A korábban magánkisipari keretek között folytatott tevékenységformákból egyre több ágazat kiesett erre az időre, amit nemcsak az országban terjedő gyáripari struktúra terjedése, hanem a divat változása is magyaráz. Egy sor korábbi mesterség gyakorlatilag megszűnt: nem volt már szükség kötélgyártókra, gombkötőkre (paszományosokra), a nagyipari fonó- és szövőipar miatt takácsokra stb. Ám azt sem szabad elfelejteni, hogy a kiépülő nagyipar mellett a kisipar sok területen még őrizte pozícióit, s ugyanakkor új területeket is talált. Az építőipar fellendülésével egyre nagyobb szükség volt a lakások belső kiépítését végző mesterekre. Csak egy példát hozunk ennek érzékeltetésére. A vízvezeték-rendszer kiépülése a város iparosainak, mesterembereinek jelentős megrendeléseket biztosított, s viszonylag nagy kereslet alakult ki olyan szolgáltatók iránt, akik a polgári épületekben kialakított fürdőszobák felszerelését vagy az ottani technikák működtetését tudták biztosítani. A város frekventált helyének számító Jókai téren működött Tichy Aladár „*fémáru-, épület- és műbádogos s vízvezeték-felszerelő műhelye*”. Az éveken keresztül megjelentett reklám szerint az iparos „*Elvállal vízvezeték, fürdő, csatornázási, closett-villamos csengő és villámhárító berendezési munkát*”, vagyis a mester foglalkozott a kiépítéssel is. Ugyanakkor a reklámból az is kiderül, hogy „*nagy választékban raktáron fürdő és ülőkádakkal*” rendelkezik, s minden olyan berendezési tárggyal, amely a polgároknak szükséges lehet a víz használatához. [Kaposi 2006. 124.] Tichy mesteren kívül természetesen több iparos és kereskedő is hirdette magát, de arra utalnunk kell, hogy maga a vízvezeték kiépítése - a néha-néha munkaerő-fölösleggel küszködő városban - új munkaalkalmakat hozott, az építő társaságoknak pedig komoly megrendeléseket biztosított.

A kisiparosként számos olyan mesterséget űztek a pécsi polgárok, amelyeket gyárszerűen nem is lehetett volna folytatni, ám a piaci rések kihasználásával lehetőség nyílt a régi mesterség fenntartására, folytatására. A századfordulón még mindig voltak egyéni rézművesek a városban, de elterjedt foglalkozás volt az arany- és ezüstművesség (bár e téren egyértelműen már csak javító-szolgáltató tevékenységet folytattak az iparosok) is. Kolompárból még mindig volt pár fő, ugyancsak találkozunk még lánckovácsokkal is adataink között. Ide sorolható a (nem építőipari jellegű) bádogos ipar is, ahol a termelők főleg edények gyártásával, lemezkályhák, fürdőkészülékek, fűtészervények, jég szekrények előállításával foglalkoztak; ilyen iparusból egy-két tucat mindig előfordult. A szállításhoz nélkülözhetetlen lóállomány szaporodása is motiválta a kovácsok számának emelkedését, hiszen a mezőgazdaság egyre inkább vasat és acélt használt, ahol a javítótevékenység a kovácsokra maradt. A fémiparhoz kötődött az óráskok, a késesek és a puskaművesek tevékenysége is. Ebből is látható, hogy a legtöbb felsorolt foglalkozásra még igen nagy szükség volt a kapitalizmus hajnalán, hiszen a gyáripar nem tudta a keresletet termékkínálatával kielégíteni.

Összegzés

Pécs gazdasági fejlődésében a dualizmus korában egyértelműen az iparosodás játszotta a fő szerepet. A pécsi iparosodás ugyan nem hozott létre kolosszális méretű ipari üzemeket, de a foglalkoztatásban, a jövedelemtermelésben, a pécsi értékrendben, a mentalitásban meghatározó szerephez jutott. A város iparszerkezetében a gyorsan kiépülő gyáripár és a kisipar egymásmellettsége, egymást kiegészítő jellege figyelhető meg; ebben a kapcsolatrendszerben a dinamikát a dualista korszak vége felé kétségtelenül a gyáripár biztosította. Láthattuk, hogy az iparosodás során világhírű vállalatok és találmányok születtek a városban (Zsolnay, Angster, Hamerli stb.) A dualizmus korszakában létrejött ipari kapacitások közül jó néhány (bár lecsökkent méretben és más tulajdonszerkezetben) ma is működik (kesztyűgyár, Zsolnay-gyár stb.), befolyásolva a város és társadalma működését.

A szövegben hivatkozott irodalom

- Abel 1933 = Abel, Wilhelm: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert. Berlin, 1935.
- Ágh 1894 = Ágh Timót: Emléklapok Pécs szabad királyi város múltjából és jelenéből. Pécs, 1894.
- Angster 1993 = Angster József: A pécsi orgonagyár és a család története. Pécs, 1993.
- Angster 1999 = Angster József: Az Angster-család és az Angster orgonagyár történetéből. In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs, 1999. 37–61.
- Angster 2017 = Angster József: Életrajzom. Egy XIX. századi orgonaépítő naplója. Budapest, 2017.
- Antalfy 1982 = Antalfy Gyula: Reformkori magyar városrajzok. Budapest, 1982.
- Armengaud 1976 = Armengaud, Andre: Die Bevölkerung Europas von 1700–1914. In: Die Industrielle Revolution. Europäische Wirtschaftsgeschichte. Band 3. (Szerk.: Cipolla, C. M. – Borchardt, K.). Stuttgart, 1976. 11–47.
- Babics 1952 = Babics András: A pécsvidéki kőszénbányászat története. Budapest, 1952.
- Bácskai 1988 = Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Budapest, 1988.
- Bairoch, Paul, Die Landwirtschaft und die Industrielle Revolution 1750–1914, in Die Industrielle Revolution. Europäische Wirtschaftsgeschichte. 3. Band. (Szerk.: Cipolla, C. M. – Borchardt, K.). Stuttgart, 1976. 297–333.
- Baranyai 2001 = Baranyai Aurél: A pécsi Littke-pezső regénye. Pécsi Szemle, 2001. 3. 57–71.
- Barta 1941 = Barta István: Pécs gazdasági élete a 18. században. Pécs, 1941.
- benda 1985 = Benda Gyula: Entwicklungstendenzen im 18. Jahrhundert. In: Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung (Szerk.: Vera Zimányi). Budapest, 1985. 85–87.
- Berend-Ránki 1987 = Berend T. Iván – Ránki György: Európa gazdasági fejlődése a 19. században. Budapest 1987.
- Bezerédy 1983 = Bezerédy Győző: A városkép és városszerkezet alakulása Pécsen. In: Baranyai helytörténetírás 1982. (Szerk.: Szita László). Pécs, 1983. 265–293.
- Bobrovsky 1971 = Bobrovsky Ida: Zsolnay kerámiák az 1885-ös országos általános kiállításon. In: 100 éves a Pécsi Porcelángyár (Szerk.: Hárs Éva – Mándoki László). Pécs, 1971. 31–36.
- Cameron 1989 = Cameron, Rondo: A Concise Economic History of the World. From Paleolithic Times to the Present. Oxford, 1989.
- Cerman-Knittler 2001 = Cerman, M. – Knittler, H.: Town and Country in the Austrian and Czech lands, 1450–1800. In: (szerk. Epstein, S. R.) Town and Country in Europe, 1300–1800. Cambridge, 2001. 176–201.
- Cipolla 1962 = Cipolla, Carlo Marco. The Economic History of the World Population. London, 1962.
- Cipolla 1980 = Cipolla, Carlo Marco: Before the Industrial Revolution. London, 1980.
- Crafts 1985 = Crafts, Nachum F. R.: British Economic Growth during the Industrial Revolution. Oxford, 1985.

- Crafts 1989 = Crafts, Nachum F.R.: The Industrial Revolution. Economic Growth in Britain, 1700-1860. In: (szerk. Digby, A. – Feinstein Ch.) New Directions in Economic and Social History. Macmillan, 1989. 64–76.
- Danyi-Dávid 1960 = Danyi Dezső – Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás. Budapest, 1960.
- Déri 1977 = Déri János: A pécsi kesztyűipar kialakulása és története a Hamerli kesztyűgyár államosításáig. In: A Pécsi Kesztyűgyár története 1861–1976. (Szerk.: Déri János). Pécs. 9–101.
- Déri-Gál-Márfi 2016 = Déri János - Gál Éva - Márfi Attila: Kesztyűkönyv. Pécs, 1996.
- DGT 1894 = Az I. cs. k. szab. Dunagőzhajózási Társulat Pécs melletti köszénbányái. A Társulat saját kiadása. Pécs, 1894.
- Eperjesy 1977 = Eperjessy Géza: A pécsi kézműipar reformkori történetéhez. In: Baranyai helytörténetírás 1977. (Szerk.: Szita László). Pécs, 1977. 253–280.
- Erdősi 1986 = Erdősi Ferenc: Baranya közlekedési hálózatának fejlődése a XIX. század második felében. In: Baranyai helytörténetírás 1985–1986. (Szerk.: Szita László). Pécs, 1986. 383–417.
- Fata 2014 = Fata, Márta: Migration im kameralistischen Staat Josephs II. Münster, 2014.
- Fényes 1851 = Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. I–II. kötet. Pest, 1851.
- Fischer 1996 = Fischer Ferenc: A Pécsi Takarékpénztár Részvénytársaság 50 éves múltjának rövid ismertetése 1845–1895. In: A Pécsi Takarékpénztár Rt. története (Szerk.: Siptár László). Pécs, 1996. 9–39.
- Garadnainé Donát 1996 = Garadnainé Donát Ágnes: Pécsi sörgyár. In: Pécs-Baranya 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok történetében 1896–1996 (Szerk.: Kassai Miklós). Pécs, 1996. 274–284.
- Gerschenkron 1984 = Gerschenkron, Alexander. A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Budapest, 1984.
- Good 1986 = Good, David: Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914. Wien, 1986.
- Haas 1845 = Haas Mihály. Baranya földirati, statiscai és történeti tekintetben. Pécs, 1845.
- Harcos 1973 = Harcos Ottó: A pécsi Pannónia Sörgyár története. Pécs, 1973.
- Hárs 1996 = Hárs Éva: Zsolnay Porcelángyár. In: Baranya megye 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok történetében 1896–1996 (Szerk.: Kassai Miklós) Pécs, 1996. 261–268.
- Helmer 1986 = Helmer, Hans-Josef. Mercantilism und Kapitalismus im modernen Rationalismus prozess. Frankfurt, 1986.
- Huszár 2013 7 Huszár Zoltán: A Duna vonzásában. Fejezetek a Dunai Gőzhajózási Társaság történetéből. Pécs, 2013.
- Ihrig 1973 = Ihrig Dénes. A magyar vízszabályozás története (Szerk.: Ihrig Dénes). Budapest, 1973.
- Jakab 1999 = Jakab Antal: A Pécsi Bőrgyár történetéből. In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs, 1999. 108–126.
- Jakab 2002 = Jakab Antal: A pécsi bőrgyár igazgatóinak működése In: Iparosok és bányászok a Mecsekalkján. Gazdaságtörténeti tanulmányok (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs, 2002.
- Jakab 2005 = Jakab Antal: Bőrgyártó szakemberek a Pécsi Bőrgyárban (1889–1996). In: Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső). Pécs, 2005. 237–259.
- Jánosi Engel 2009 = Jánosi Engel Adolf: Életemből. Pécs, 2009.
- Jávor 2004 = Jávor Kata: A Zsolnay család. Iparosok és művészek öt nemzedéke. In: Sokszerű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából (Szerk.: Sebők Marcell). Budapest, 2004. 230–248.
- Kamarai jelentés 1894 = Pécsi Kereskedelmi- és Iparkamara jelentése az 1894. évről. Pécs, 1894. (Lelőhely: MNL BML)
- Kaposi 1996 = Kaposi Zoltán: A gazdasági folyamatok és a közgazdasági gondolkodás kapcsolata a 18. században. Pécs, 1996.
- Kaposi 2002 = Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest–Pécs, 2002.
- Kaposi 2006 = Kaposi Zoltán: Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs, 2006.
- Kaposi 2009/a = Kaposi Zoltán: Pécs iparszerkezete a 19–20. század fordulóján. In: Tanulmányok Pécs történetéből 20. (Szerk.: Kaposi Zoltán – Vonyó József). Pécs, 2009. 57–74.

- Kaposi 2009/b = Kaposi Zoltán: Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848. Nagykanizsa, 2009.
- Kaposi 2012 = Kaposi Zoltán: A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon. In: A tudomány és az oktatás vonzásában (Szerk.: Kaposi Z. – Lendvai T. – Oroszi S.) Pécs, 2012. 52–85.
- Kaposi 2014 = Kaposi Zoltán: Nagykanizsa gazdasági fejlődése (1850–1945). In: Nagykanizsa. Városi monográfia III. (1850–1945). (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 2014. 99–250.
- Kaposi 2017 = Kaposi Zoltán: A kiegyezés szerepe a magyarországi mezőgazdaság fejlődésében. Agrártörténeti Szemle LVIII. évf. (2017) 1–4. 68–88.
- Kaposi 2018/a = Kaposi Zoltán: Gazdasági együttműködési nehézségek Ausztria és Magyarország között az első világháború idején. In: Trianon emlékezete (Szerk.: Gulyás László) Szeged, 2018. (Megjelenés alatt.)
- Kaposi 2018/b = Kaposi Zoltán: Falvak a nagyváros vonzásában. Az 1945 után Pécshez csatolt községek gazdasági változásai a dualizmus korában. In: Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár helyismereti gyűjteményének műhelyéből. (Szerk.: Weber Adrienn) Pécs, 2018. (Megjelenés alatt.)
- Katus 1978 = Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914). In: Magyarország története 1890–1918. (Főszerk.: Hanák Péter). Budapest, 1978. 263–402.
- Katus 1989/a = Katus László: A gépipar fejlődése. *Magyar Tudomány* 34. (1989) 10–11. 832–845.
- Katus 1989/b = Katus László: A Monarchia közös piaca. *Magyar Tudomány* 34. (1989) 10–11. 808–820.
- Kehidai 1999 = Kehidai László. A Zsolnayak. In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső). Pécs, 1999. 185–200.
- Kiss 1894 = Kiss József: Pécs és környéke. Vezetőkönyv a városban és annak környékén. Pécs, 1894.
- Kollwenz 1998 = Kollwenz Ödön: Pécs szabad királyi város erdeinek és az ott folytatott erdőgazdálkodásnak története. In: Erdészettörténeti Közlemények. XXXI. Budapest, 1998.
- Komlos 1995 = The biological standard of living in Europe and America, 1700–1900. Aldershot, 1995.
- Komlos 1990 = Komlos, John: Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac. Budapest, 1990.
- Kopasz 1968 = Kopasz Gábor: A répacukorgyártás kezdete a Dél-Dunántúlon (1837–67). In: Baranyai helytörténetírás 1968. (Szerk.: Szinkovich Márta). Pécs, 1968. 35–74.
- Kopasz 1977 = Kopasz Gábor: Adatok az 1848 előtti pécsi ipar történetéhez. In: A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848. (Szerk.: T. Mérey Klára). Pécs, 1977. 173–178.
- Kovács 1973 = Kovács András: Adatok a pécsi filoxeravész történetéhez. In: Baranyai helytörténetírás 1972. (Szerk.: Szita László). Pécs, 1973. 277–289.
- Kövér 1982 = Kövér György: Iparosodás agrárországban. Budapest, 1982.
- Kula 1985 = Kula, Witold: A feudális rendszer gazdasági elmélete. Budapest, 1985.
- Landes 1969 = Landes, David: The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present. Cambridge, New York, 1969.
- Langewische 1985 = Langewische, Dieter: Europa zwischen Restauration und Revolution. München, 1985. Oldenbourg
- Lenkei 1922 = Lenkei Lajos: Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései. Pécs, 1922.
- Lilley 1976 = Lilley, Samuel. Technischer Fortschritt und die Industrielle Revolution 1700–1914. In: Die Industrielle Revolution. Europäische Wirtschaftsgeschichte 3. (Szerk.: Cipolla, C. M. – Borchardt, K.). Stuttgart, 1976. 119–165.
- Márfi 2000 = Márfi Attila: A sörfőzés kezdete Pécsen a 18–19. században. Pécsi Szemle 3. évf. (2000) 4. 33–41.
- Marx 1864 = Marx, Karl: A tőke. 1. kötet. Budapest, 1978.
- Mattyasovszky-Zsolnay 1999 = Mattyasovszky Zsolnay Tamás: Adatok a pécsi Zsolnay-család történetéhez. In: Angstertől Zsolnayig (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső). Pécs, 1999. 200–213.
- McCloskey 1989 = McCloskey, N. D.: The open fields of England: rent, risk, and the rate of interest, 1300–1815. Markets in History. Economic Studies of the Past. Cambridge, 1989. 5–52.
- Mérei 1980 = Mérei Gyula: Az ipar. In: Magyarország története 1790–1848. (Főszerk.: Mérei Gyula) Budapest, 1980. 2. kötet, 372–424.
- Móro 1995 = Móro Mária Anna. Pécs népessége a török alóli felszabadulástól 1848-ig. In: Tanulmányok Pécs történetéből I. (Szerk.: Vonyó József.) Pécs, 1995. 27–36.

- Náray 1845 = Náray János: Pécs sz. kir. városának iparstatisticai leírása. Hetilap, 1845. június 3.
- Neal 1994 = Neal, Larry: The finance of business during the industrial revolution. In: The Economic History of Britain since 1700. Volume 1. 1700-1860. Cambridge, 1994. 151–182.
- Orosz 1971 = Orosz István: Die landwirtschaftliche Produktion in Ungarn 1790–1849. Agrártörténeti Szemle 13. (1971) Supplementum. 1–24.
- Orosz 1989 = Orosz István: A mezőgazdaság modernizálása. Magyar Tudomány 34. (1989) 10–11. 821–831.
- Overton 1996 = Overton, Mark: Agricultural Revolution of England. The transformation of the agrarian economy 1500–1850. Cambridge, 1996.
- Pálfy 2002 = Pálfy Attila: A pécsi székesegyház önálló uradalmi szénbányászata (1798–1868). In: Iparosok és bányászok a Mecsekalján. Gazdaságtörténeti tanulmányok (Szerk.: Szirtes Gábor - Vargha Dezső). Pécs, 2002. 257–273.
- Pécs ezer éve 1996 = Pécs ezer éve 1009–1962 (Szerk.: Márfi Attila). Pécs, 1996.
- Pécsi Bőrgyár 1962 = Gulyás József – Vörös Márton – Tóth Géza – Fodor György: A kétszáz éves pécsi bőrgyár. Pécs, 1962.
- PL 2010 = Pécs Lexikon I–II. kötet. (Szerk.: Romváry Ferenc). Pécs, 2010.
- Pilkhoffer 2004 = Pilkhoffer Mónika: Pécs építészete a századfordulón. Pécs, 2004.
- Rayman 2002 = Rayman János: A pécsi gyufagyártás története. In: Iparosok és bányászok a Mecsekalján. Gazdaságtörténeti tanulmányok (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső). Pécs, 2002. 118–138.
- Rempert 1996 = Rempert Zoltán: A reformkor kiemelkedő ipari kísérlete: a Csetnek Pécsi Vasgyár. Századok 130. évf. (1996) 1. 105–118.
- Romváry 2011 = Romváry Ferenc: Zsolnay. Debrecen, 2011.
- Rostow 1990 = Rostow, W. W.: David Hume and Adam Smith, in Theorists of Economic Growth from David Hume to the Present. New York – Oxford, 1990. 33–51.
- Rúzsás 1954 = Rúzsás Lajos: A pécsi Zsolnay-gyár története. Budapest, 1954.
- Rúzsás 1963 = Rúzsás Lajos: A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. In: A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1961–62 (Szerk.: Babics András). Budapest, 1963. 279–315.
- Schultz 1964 = Schultz, Theodor: Transforming of Traditional Agriculture. New York, 1964.
- Schumpeter 1980 = Schumpeter, Peter: A gazdasági fejlődés elmélete. Budapest, 1980.
- Sey 2005 = Sey Gábor: A pécsi Hamerli-Hunor kesztyűgyár. Emlékezés a cég alapításának 142., a gyár megnyitásának 100. évfordulójára. In: Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Tanulmányok. (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső). Pécs, 2005. 110–124.
- Slicher van Bath 1963 = Slicher van Bath, B. H.: Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850. London, 1963.
- Sombart 1909 = Sombart, Werner: Der kapitalistische Unternehmer. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 29. (1909) 689–758.
- Söptei 2003 = Söptei Imre: Koncentrációk a nyugat-dunántúli “sörfronton”. Adalékok a magyarországi sörgyártás történetéhez 1892 és 1934 között. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. (Szerk.: Mayer László - Tilcsik György). Szombathely, 2003. 485–508.
- Strázsay 1823 = Strázsay János. Baranya Vármegye topographikai leírása. Tudományos Gyűjtemény 7. évf. (1823) 3. 28–63.
- Supple 1976 = Supple, Barry: Der Staat und die Industrielle Revolution 1700–1914. In: Die Industrielle Revolution. Europäische Wirtschaftsgeschichte 3. (Szerk.: Cipolla, C. M. – Borchardt, K.). Stuttgart, 1976. 47–119.
- Szabad 1978 = Szabad György: Az önkényuralom gazdaság- és társadalompolitikája. In: Magyarország története 1848–1890. (Főszerk.: Kovács Endre). Budapest, 1979. 2. kötet, 525–554.
- Szirtes 1998 = Szirtes Gábor: Pécsi Panteon. Portrék a millenium korából. Pécs, 1998.
- Szirtes 1999 = Szirtes Gábor: Gazdaság, polgárosodás, erkölcs – századfordulós pécsi életutak tükrében. In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs, 1999. 127–143.
- Szita 1995 = Szita László: A pécsi vállalkozó polgárság és a helyi hatalom a 19. században. In: Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában (Szerk.: Fodor Zsuzsa). Veszprém, 1995. 127–139.

- Taylor 1988 = Taylor, David, *Mastering Economic and Social History*. Macmillan, 1988.
- Thaer 1806 = Thaer, Albrecht: *Die rationelle Landwirtschaft*. Berlin, 1806.
- T. Mérey 1999 = T. Mérey Klára: *Baranya megye ipara (1850–1914)*. In: *Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok* (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs, 1999. 27–35.
- Tóth 1980 = Tóth Tibor. *Ellentét vagy kölcsönösség?* Budapest, 1980.
- Toynbee 1909 = Toynbee, Arnold: *Anglia gazdasági forradalma a 18. században*. Budapest, 1909.
- Trebbin é.n. = Trebbin Ágost: *Azok a régi szép idők...* 7. <http://hethathatar.hu/hethatar/?p=16508>
- Tschayanow 1923 = Tschayanow, Alexander: *Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft*. Berlin, 1923.
- Turner 1989 = Turner, M. E.: *Parliamentary Enclosures: Gains and Costs*. In: (szerk.: Digby, A. - Feinstein Ch.), *New Directions in Economic and Social History*. Macmillan, 1989. S. 22–34.
- Várady 1896 = Várady Ferenc: *Baranya múltja és jelenje*. Pécs, 1896. 1–2 kötet.
- Vargha 1999 = Vargha Dezső: *Zsolnay Miklós életútja (1857–1922)*. In: *Angstertől Zsolnayig*. (Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső) Pécs, 1999. 213–228.
- Vörös 1996 = Vörös Andrea: *Adalékok az Engel Adolf és Fiai cég történetéhez*. In: *Az Előadások Pécs történetéből '94 és az Előadások Pécs történetéből '95 című konferenciák válogatott előadásai* (Szerk.: Vonyó József). Pécs, 1996. 275–283.
- Vörös 1999 = Vörös Andrea: *Jánosi Engel Adolf (1820–1903)*. In: *Tanulmányok Pécs történetéből 5–6.* (Szerk.: Font Márta – Vonyó József). Pécs, 1996. 133–138.
- Weber 1923 = Weber, Max: *Wirtschaftsgeschichte. Abriß der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Berlin, 1923.
- Wrigley–Schofield 1981 = Wrigley, E. A.–Schofield, R. S.: *The Population History of England, 1541–1871*. London, 1981.
- Wrigley 1985 = Wrigley, E. A.: *Urban Growth and Agricultural Change England and the Continent in the Early Modern Period*. *Journal of Interdisciplinary History*, 1985. 683–728.
- Wrigley 2014 = Wrigley, E. A.: *Urban Growth in Early Modern England: Food, Fuel and Transport*. *Past and Present* 225. (2014) 79–112.
- Zsolnay 1974 = Zsolnay Teréz: *Zsolnay. A gyár és a család története 1863–1948*. Budapest, 1974.

Hivatkozott statisztikai források

- Foglalkoztatás 1900 = *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Ötödik rész. A népesség foglalkozásának némely részletei és a vállalati statisztika*. Budapest, 1906.
- Foglalkoztatás 1910 = *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika*. Budapest, 1914.
- Gyáripari statisztika 1898 = *A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben* (Szerk.: Sztérenyi József). I–XV. kötet. Budapest, 1898–1901.
- Iparstatisztika 1876 = *A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának Nagym. M. K. Földművelési, Ipar- és Kereskedelmi Ministeriumhoz intézett 1876. évi statisztikai jelentése*. Sopron, 1878. II. rész, II. füzet.
- Nagy, Ludovicus (1828): *Notitae politico-geographico statisticae inclyti regni Hungariae partimque eidem adnexarum*. I–II. Buda
- Népszámlálás (1870): *A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt*. Pest, 1871.
- Népszámlálás, 1900 = *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. 1. kötet. *A népesség általános leírása községenként*. Budapest, 1902.
- Népszámlálás, 1910 = *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 1. kötet. *A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Budapest, 1912.
- Tafeln é.n. = *Tafeln zur Statistik der österreichischen monarchie*. Bécs. Elektronikus elérhetősége: https://de.wikisource.org/wiki/Statistisches_Jahrbuch_der_%C3%96sterreichischen_Monarchie
- Thirring 1912 = Thirring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. 1. évf. 1–2. kötet, egybekötve). Budapest. 1912.

Hivatkozott sajtóanyagok

Hetilap
Hírmondó
Honderú
Központi Értesítő
Népszava
PF = Pécsi Figyelő
PK = Pécsi Közlöny
PL = Pécsi Lapok
PN = Pécsi Napló

A tanulmányhoz felhasznált, de hivatkozásokban külön nem jelzett levéltári források fontosabb fondcsopottjai

MNL BML XI. 6. Angster József és Fiai Orgona- és Harmóniumgyár iratai (1860-1949)
MNL BML XI. 8. Hamerli Kesztyűgyár iratai (1903-1948)
MNL BML XI. 10. Zsolnay Vilmos Kerámia Gyárak iratai (1874-1960)
MNL BML XI. 13. Pannónia Sörfőző Rt, Pannónia Sörgyár iratai (1904-1972)
MNL BML XI. 23. Pécsi Bőrgyár iratai (1904-1990)